आपस्तम्ब-गृह्य-सूत्राणि - कर्म-सङ्ग्रहः①

ApastambaH

आपस्तम्ब-गृह्य-सूत्राणि - कर्म-सङ्ग्रहः①

1. ॐ
2. १६-वर्षे गोदानम्
3. आग्रयणम्
4. ईशानबलिः
    1. कालः
    2. कर्म
    3. देवतावहनम्
        1. होमः
            1. हवनम्
        2. उपस्थानम्
        3. गोरक्षणम्
            1. क्षेत्रस्य पतेर् उपस्थानम्
        4. भोजनादिकम्
5. मैथुनम्
6. यजुर्वेद-व्रतानि
    1. परिचयः
    2. काण्डोपकरणे
    3. उपाकरणम्
        1. ०८ सदसस्पतिमद्भुतम् प्रियमिन्द्रस्य
    4. उत्सर्गः
        1. अवगाहः, प्राणायामः
            1. मन्त्राः
            2. ०६ दधिक्राव्णो अकारिषं
            3. आपो हि ष्ठा
            4. वारुण्यः
            5. हिरण्यवर्णाश् शुचयः
        2. तर्पणम्
        3. अध्ययनम्
        4. दूर्वारोपणम्, अवगाहः, धावनम्, समापनम्
7. अन्न-प्राशनम्
8. अर्थसिद्धिः
    1. अर्थप्राप्तिसाधारणे
    2. वरवशीकरणम्
    3. भिक्षणम्
        1. ०८ स्योना पृथिवि
    4. संवादः
    5. क्रोधवारणम्
    6. परमैथुनवारनम्
    7. भृत्यरक्षा
9. औपासनम्
    1. अग्निः
        1. अनुगते
        2. प्रयाणे
    2. होमः
10. चौलम्
    1. चोदनम्
    2. कर्म
        1. केशेषु सीमाकल्पनम्

        2. दिग्वपनम्
            1. शिरस उन्दनम्
            2. प्रवपनम्
            3. क्षुर-शोधन-मन्त्रणम्
            4. केश-दर्भ-निक्षेपः
        3. क्षुरविश्रान्तिः
        4. वरदानम्
11. चिकित्सा
    1. श्वग्रहः
    2. शङ्खी
    3. यक्ष्मनिवारणम्
12. दिग्वपनम्
    1. शिरस उन्दनम्
    2. प्रवपनम्
    3. क्षुर-शोधन-मन्त्रणम्
    4. केश-दर्भ-निक्षेपः
13. गृहम्
    1. निर्माणम्
        1. स्थूणावधानम्
            1. ०२ स्योना पृथिवि
                1. मन्त्रः - द्वारस्थूणामन्त्रणम्
        2. वंशाधानम्
        3. सिद्धागाराभिमन्त्रणम्
    2. प्रवेशविधिः
        1. अग्निस्थापनम्
            1. उद्दीपनम्
                1. अगारप्रतिपादनम्
                2. प्रतिष्ठापनम्
        2. उदधानायतनम्
            1. उदधानप्रतिष्ठा
            2. उदकुम्भानयनम्
    3. होमः
        1. २१ अमीवहा वास्तोष्पते
        2. उदकुम्भेन परिषेचनम्
            1. अग्न्यन्तरानयनम्
            2. ब्राह्मणभोजनम्
14. हेमन्तप्रत्यवरोहणम्
    1. संवेशनमन्त्राः
        1. ०८ स्योना पृथिवि
15. होमविशेषाः
    1. उपाकरण समापनयोः काण्डर्षीणां स्विष्टकृत्-स्थानीयः होमः
    2. स्वयं प्रज्वलिते ऽग्नौ समिदाधानम्
16. जातकर्म
    1. अभिमर्शनम्
        1. उपस्थ आधानम्
        2. अभिमन्त्रणम्
        3. मूर्धन्यवघ्राणम्
        4. दक्षिणकर्णे-जपः
    2. मधु-घृत-प्राशनम्
        1. स्नापनम्
            1. प्रतिज्ञा

2. शान्तिवचनम्
3. अवर्तिनिवारणम्
4. सूर्यग्रहणमोक्षनिदर्शनम्
2. दधि-घृत-प्राशनम्
3. मातुर् उपस्थ आधानम्
1. दक्षिणे स्तने प्रतिधाप्य
2. पृथिव्या अभिमर्शः
3. संविष्टस्याभिमर्शनम्
4. उदकुम्भनिधानम्
1. सूतकहोमः
5. प्रवासाद् एत्य
6. प्रवासादेत्य जातकर्म
1. कर्णे जपः
7. कुमार्या अभिमन्त्रणम्
17. नाम
1. उचितनामानि
1. स्त्रियां
2. पुंसि
2. कालः
3. विधिः
18. पाकयज्ञः
1. तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः
19. प्रायश्चित्तानि
1. फलादिपातः
2. अद्भुतदर्शनम्
20. पुंसुवनम्
1. पुंसवनम्
1. क्षिप्र-पुंसवनम्
1. मन्त्रः
2. अवोक्षणमन्त्रः
2. जरायुपतने ऽवोक्षणम्
21. सीमन्तोन्नयनम्
1. सीमन्तोन्नयनम्
1. होमः
2. सीमन्तोन्नयनम्
3. वीणागानम्
22. समिदाधानम्
1. परिमार्जनम्
1. समिदाधानम्
23. सर्पबलिः
1. उपक्रमः
1. किंशुकहोमः
2. समिद्धोमः
1. मन्त्राः
3. आज्याहुतिः
4. उत्तराङ्गम्
1. बलिनिर्वापः
1. बलिहरण-सङ्कल्पः
2. प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रौ
3. उपस्थानमन्त्राः
1. मन्त्रः

2. व्रतम्
    1. अनुकल्पः
3. अवसानम्
4. स्रोतांसि

24. क्रियाः
    1. अष्टका
        1. पूर्वेद्युः सायम् औपकार्यम्
        2. सप्तम्यां रात्राव् अपूप-होमः
        3. गवालम्भः
            1. श्वोभूते वपाहोममन्त्रः
        4. मांसौदनमुत्तराभिः
        5. पिष्टान्नम् उत्तरया जुहोति
        6. आज्याहुतीरुत्तराः
        7. दध्यञ्जलिहोमः
        8. अन्वष्टका
    2. मासिश्राद्धम्
        1. होममन्त्राः
            1. अन्नाहुतिः
                1. पित्रे
                    1. पितामहाय
                    2. प्रपितामहाय
                    3. अन्येभ्यः
            2. आज्याहुतयः
            3. अभिमर्शः कर्त्रा
        2. भोक्तृ-स्पर्शनम्
        3. पिण्डदानम्
            1. उत्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्दत्वा
            2. उत्तरैरुपस्थानम्
            3. उभयान् पिण्डान् परिषिञ्चति
            4. शेष-प्राशनम्

25. स्नातकव्रतानि
    1. होमः, क्षौरम्
    2. मेखलात्यागः
    3. स्नानं दन्तधावनं च
    4. होमः

26. स्थालीपाकः
    1. विधिः
        1. पार्वणम्
        2. कर्मान्तरम्
    2. क्रमः

27. तर्पणम्

28. उपनयनम्
    1. कालः
    2. प्राक्तन-कर्माणि
        1. दिग्वपनम्
            1. शिरस उन्दनम्
            2. प्रवपनम्
            3. क्षुर-शोधन-मन्त्रणम्
            4. केश-दर्भ-निक्षेपः
        2. यज्ञोपवीतधारणम्
    3. समिद्-होमः अश्मन्य् आस्थापनं च

4. वास्त्रादिधापनम्
    1. वासोऽभिमन्त्रणम्
        1. वासः-परिधापनम्
        2. मौञ्जी
        3. अजिनमन्त्रः
        4. ११ मित्रस्य चक्षुर्धरुणम्
5. अवस्थापनादि
    1. अवस्थापनम्
    2. प्रोक्षणम्
        1. हस्तग्रहणम्
        2. परिदानम्
        3. उपनयनम्
    3. आचार्य-कुमारयोः प्रश्न-प्रतिवचने ।
        1. सम्भाषणम्
6. प्रधानहोमः
    1. ०२ इममग्न आयुषे
    2. १६ त्वमग्ने अयाऽस्यया
7. मन्त्रोपदेशः
    1. पादशः
    2. अर्धशः पूर्णश्च
    3. पुनः पूर्णोच्यते कैश्चित्
    4. ओष्ठोपस्पर्शनम्
    5. कर्णोपस्पर्शनम्
8. दण्ड-ग्रहणम्
9. व्रतसङ्कल्पः कुमारेण
    1. वरदानम्
        1. उत्थापनमन्त्रः
    2. आदित्योपस्थानम्
    3. हस्त-ग्रहण-मन्त्रः
10. व्रतम्
    1. समिदाधानम्
        1. परिमार्जनम्
            1. समिदाधानम्
11. प्रतिज्ञाः, स्वीकृतिः
    1. संशासनम्
12. भिक्षा
13. वासस आदानम्
14. नियमान्तरपालने व्यवस्था

29. वैश्वदेवम्
    1. होममन्त्राः
    2. बलिहरणमन्त्राः
    3. धर्मसूत्रोक्तांशाः
        1. वैश्वदेवम्
            1. चोदनम्, फलम्
            2. व्रतग्रहणम्
            3. विधिः
                1. आतिथ्यम्

30. विवाहः
    1. कालः
        1. ०३ ०१ मघाभिर्गावो गृह्यन्ते
    2. कन्या-चयनम्

3. विधिः -
    1. कन्यालाभः-
4. सुहृत्-प्रेषणम्
    1. वरपूजा
    2. कन्या-प्रतिपादनम्
5. स्वयं दृष्ट्वा
    1. अवयवशः समीक्षणम्
6. भ्रुवोरन्तरे सम्मार्जनम्
7. कन्यावियोगकाले बन्धुजनस्य रोदने जपः
    1. स्नापनम्, अहतवस्त्रधारणं, योक्त्रसन्नहनं च ।
    2. स्नपन-जलाऽऽनयनम्
    3. वध्वाः शिरसि दर्भेण्वनिधानम्
        1. स्नानम्
        2. अहतस्य वाससः परिधानम्
        3. योक्त्रबन्धनम्
        4. अग्निसाधनम्
8. होमः
    1. अग्निम् प्रति नयनम्
    2. आज्यभागान्ते उत्तराभ्यामभिमन्त्रणम्
        1. पाणिग्रहणम्
9. पाणिग्रहणम्
    1. सप्तपदीगमनम्
    2. प्रधानहोमः
    3. षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः
        1. मन्त्रः
        2. १४ त्वन्नो अग्ने
    4. अश्मारोहणम्, लाजहोमाः
    5. अश्मानमास्थापयति
10. लाजहोमः
11. प्रदक्षिणमन्त्राः
12. अश्मानमास्थापयति
13. द्वितीयो लाजहोमः
    1. अश्मानमास्थापयति
14. तृतीयो लाजहोमः
    1. प्रदक्षिणमन्त्राः
    2. अश्मानमास्थापयति
        1. वैवाहिकाग्नेर्नित्यधारणम् ।
        2. योक्त्रविमोकः, वध्वाः स्वगृहं प्रति नयनम् ।
15. योक्त्रं विमुञ्चति
16. अनुगतस्यौपासनाग्नेस् समाधानमन्त्रः
    1. युग्ययोः योजनप्रकारः
17. प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी
18. वाहाव् उत्तराभ्यां युनक्ति
19. आरोहन्तीम् उत्तराभिर् अभिमन्त्रयते
20. सूत्रे वर्त्मनोर् व्यवस्तृणाति
    1. विशेष-स्थानातिक्रमणम्
    2. तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः
21. श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः
22. क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः
    1. नद्याद्यतिक्रमे जपः
        1. गृहप्रवेशः

23. औपासने त्रयोदश होममन्त्राः
    1. मन्त्रः
    2. उपवेषनम्
        1. मन्त्रः
24. तारादर्शनम्
25. होमविशेषाः
    1. उपाकरण समापनयोः काण्डर्षीणां स्विष्टकृत्-स्थानीयः होमः
    2. स्वयं प्रज्वलिते ऽग्नौ समिदाधानम्
26. स्थालीपाकः
    1. ब्रह्मचर्यम् होमः समावेशनं च
27. दण्डोत्थापनमन्त्रः
    1. शेष-होम-मन्त्राः
        1. वध्वाश् शिरस्य् आज्यशेषानयनम्
        2. परस्परवीक्षणम्
        3. अथ जपः

31. क्षिप्रसुवनम्
    1. मन्त्रः
32. Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा
    1. Goals ध्येयानि
        1. संस्कृतानुवादः
        2. Contribution, contact
    2. वन्दनीय-वन्दना

ॐ①

१६-वर्षे गोदानम्①

एवं *(=चौलवत्1)* गोदानम् अन्यस्मिन्न् अपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥

अग्नि-गोदानो *(ब्रह्मचारी)* वा स्यात् ॥

(सुदर्शनसूरिः - आज्यभागान्ते कृते "अग्नये काण्डर्षये स्वाहा" इत्याज्येनैवैका प्रधानाहुतिः । ततो जयादि क्षुरप्रक्षालनान्तम् ॥)
(हरदत्तः - तस्य काण्डोपाकरकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्तिर् अवसानं च । (बौ.गृ.३२५२५८) इति । किमुक्तं भवति? आग्नेयानां काण्डानां उपाकरण-समापनयोर् यः कल्पस् तत्र चौलधर्माः प्रवर्तन्त इति । सकृत् पात्राणि न शम्याः । तत्र प्रयोगः- ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो वाचयित्वा तूष्णीं केश-श्मश्रु वापयित्वाग्नेर् उपसमाधानादि-परिषेचनान्तानि आग्नेय-काण्डोपाकरणवत् कृत्वा शुक्रियवद् देवतोपस्थानम् "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि"इति । संवत्सरे व्रतचर्या । अन्ते विसर्गः । एवम् एवाचारिषम् इत्यादि विकारः शुक्रियवद् दैवतम् । केश-श्मश्रु-वपनम् । अन्ते ब्राह्मण-भोजनम् ।)

संवत्सरं गोदानव्रतमे*(मित्ये)*क उपदिशन्ति ॥ १६.१४ ॥

(= ब्रह्मचर्यम्। चौलगोदानेऽयं विकल्पः, अग्निगोदाने नित्य इति हरदत्तः।)

एतावन् नाना*(=भेदः)* - सर्वान् केशान् *(शिखाम् अपीति केचित्)* वापयते *(आचार्येण, वरदानञ् चाचार्यायैव ।)* ॥

(अहरहर्) उदकोपस्पर्शनम् इति छन्दोगाः १६

---

1. ../../../../../../static/taittirIyam/sUtram/ApastambaH/gRhyam/sUtra-pAThaH/vishvAsa-prastutiH/16_chaulam/chaulam

आग्रयणम्①

अस्य विस्तारो ऽत्र1।

अनाहिताग्नेर्*(←कर्मधारयो ऽस्तु, सशेषाहिताग्नेश् चापि विवक्षया)* आग्रयणम् *(यथार्तु पर्वणि)*।

नवानां *(धान्यानां)* स्थालीपाकं श्रपयित्वाग्रयणदेवताभ्यः *(→ इन्द्राग्निभ्यां, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम्)* स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा *(साधारणस्थालीपाकतन्त्रं वर्तते।)*
तण्डुलानां*(→पुलाकानां)* मुखं पूरयित्वा
गीर्त्वा *(जलम् पीत्वा)* ऽऽचम्य
+ओदन-पिण्डं संवृत्त्य *(यथा+उत्क्षेपे न विशीर्येत)*
+उत्तरेण यजुषा*(प॒र॒मे॒ष्ठ्य् असिं पर॒मां मा॒ँ श्रियं गमय ।)* ऽऽगार-स्तूप उद्विद्धेत्*(=उद्-विध्येत्)* ७

(अगारस्तूपे स्थितः) प॒र॒मे॒ष्ठ्य् असिं।
पर॒मां मा॒ँ श्रियं गमय ।

---

1. ../../../../../general/ArAdhanam/homa/visheShaH/AgrayaNam

ईशानबलिः①

कालः②

- प्रतिवर्षं कार्यमिति केचित्। सकृद् अलमिति केचित्।
- "शरदि वसन्ते वेति शास्त्रान्तरम् । आर्द्रया कर्तव्यमिति च । ... तत्र फल्गुने मासि पूर्वपक्षे अष्टम्यार्द्रयासम्पद्यते सोऽस्य मुख्यः कालः ।" इति हरदत्तः।
- (आपस्तम्बिषु शूलगवस्य स्थाने)

कर्म②

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा, क्षैत्रपत्यं च,
प्राचीमुदीचीं वा दिशम् उपतिष्क्रम्य *(ग्रामात्)*
स्थण्डिलं कल्पयित्वा
ऽग्नेर् उपसमाधानादि १३

अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा १४

देवतावहनम्②

उत्तरया दक्षिणस्याम् ईशानम् आवाहयति १

आ त्वां वहन्तु हरयस्*(=हरितवर्णाश्वाः)* सचेतसश्
श्वेतैर् अश्वैस् सह केतुमद्भिः ।
वातांजिरैर्*(=वातगतिभिः)* ममं हव्यायं शर्व*(←शॄ हिंसायाम्)* ।

लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् २

मध्ये जयन्तम्*(=स्कन्दः, इन्द्रसूनुर् वा)* ३

होमः③

यथोढम् उदकानि प्रदाय
त्रीन् ओदनान्*(→ओदनभागान्)* कल्पयित्वा
ऽग्निम् अभ्यानीयोत्तरैर् उपस्पर्शयित्वा
उत्तरैर् यथास्वम् ओदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतस् समवदायोत्तरेण यजुषाग्निं स्विष्टकृतम् ।

उपंस्पृशतु मीढ्वान्, मीढुषे स्वाहा।
उपंस्पृशतु मीढुषीं मीढुष्यै स्वाहां ।
जयन्तोपंस्पृश जयन्ताय*(=स्कन्दाय)* स्वाहां ।

हवनम्⑥

भवायं देवाय स्वाहां।
शर्वायं देवाय स्वाहा।
ईशांनाय देवाय स्वाहां।
पशुपतंये देवाय स्वाहां।

रु॒द्रायं *(=रोदयित्रे)* दे॒वाय॒ स्वाहा।
उग्रायं दे॒वाय॒ स्वाहां।
भी॒मायं दे॒वाय॒ स्वाहां।
मह॒ते दे॒वाय॒ स्वाहां ।

भ॒वस्यं दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां।
श॒र्वस्यं दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहा।
ईशा॑नस्य दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां।
पशु॒पतेर्दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां।
रु॒द्रस्यं दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां।
उ॒ग्रस्यं दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां।
भी॒मस्यं दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां।
मह॒तो दे॒वस्य॒ पत्न्यै॒ स्वाहां ।

ज॒य॒न्ताय॒ स्वाहां ।

अ॒ग्नयें स्विष्ट॒कृते॒ सुहु॑तहुत॒ आहु॑तीनां॒ कामा॑नाँ समर्द्धयि॒त्रे स्वाहां ।

उपस्थानम्③

उत्तरेण यजुषोपस्थाय

स्व॒स्ति नः॑ पूर्ण॒मुखः॒ परि॑क्रामतु ।

उत्तरैस् सहोदनानि पर्णान्य् एकैकेन द्वे द्वे दत्त्वा
देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ५

- उत्तरस्याम्
    - गृ॒ह॒पोपं॑स्पृश। गृह॒पाय॒ स्वाहां ।
    - गृ॒ह॒प्युपं॑स्पृश। गृह॒प्यै स्वाहां ।
- मध्ये ।
    - घो॒षिण॒ उपं॑स्पृशत। घो॒षिभ्यः॒ स्वाहां ।
- दक्षिणस्याम् ।
    - श्वा॒सिन॒ उपं॑स्पृशत। श्वा॒सिभ्यः॒ स्वाहां ।
- उत्तरस्याम्
    - वि॒चि॒न्वन्त॒ उपं॑स्पृशत। विचि॒न्वद्भ्यः॒ स्वाहां ।
- मध्ये ।
    - प्र॒पु॒न्वन्त॒ उपं॑स्पृशत। प्रपु॒न्वद्भ्यः॒ स्वाहां ।
- दक्षिणस्याम् ।
    - स॒म॒श्नन्त॒ उपं॑स्पृशत। सम॒श्नद्भ्यः॒ स्वाहां ।
- दश देवसेनाभ्यः दश
    - दे॒व॒से॒ना उपं॑स्पृशत। देवसे॒नाभ्यः॒ स्वाहां ।
    - या आख्यां॑ता॒ याश् चानां॑ख्याता देवसे॒ना उपं॑स्पृशत। देवसे॒नाभ्यः॒ स्वाहां ।

पूर्ववद् उत्तरैः ६

- द्वा॒रा॒पोपं॑स्पृश। द्वारा॒पाय॒ स्वाहां ।
- द्वा॒रा॒प्युपं॑स्पृश द्वारा॒प्यै स्वाहां ।
- *(देव्या)* अ॒न्वा॒सा॒रिण॒ उपं॑स्पृशत। अन्वासा॒रिभ्य॒स् स्वाहां *(→मध्ये द्वे)*।
- नि॒ष॒ङ्गिन्न् *(जयन्त!)* उपं॑स्पृश। निष॒ङ्गिणे॒ स्वाहां *(→दक्षिणस्यां द्वे)*।

(होमबलिशेषेभ्यः त्रिभ्यः ओदनेभ्य उपादाय - केचित्जयन्तस्योदनादिति)
ओदनपिण्डं संवृत्य

पर्ण-पुटे ऽवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजति*(=अवलम्बयति)* ७

नमो॑ निषङ्गि॒णे*(→ इषुव्यतिरिक्तानां शस्त्राणाम् आवासस्थानवते ।)*

अत्र रुद्रान् जपेत् ८

प्रथमोत्तमौ वा ९

गोरक्षणम्③

अभित एतमग्निं गास् स्थापयति
यथैता धूमः प्राप्नुयात् १०

ता गन्धैर् दर्भ-ग्रु*(=गुरु)*-मुष्टिनावोक्षति
वृषाणम्*(=वृषभं)* एवाग्रे ११

क्षेत्रस्य पतेर् उपस्थानम्④

गवां मर्गेऽनग्नौ क्षेत्रस्य पतिं जयते १२

ईशानवद् आवाहनम् १३

आ त्वां॑ वहन्तु॒ हर॑य॒स्*(=हरितवर्णाश्वाः)* सचे॑तसश्
श्वे॒तैर् अश्वै॑स् स॒ह के॑तु॒मद्भि॑ः ।
वाता॑जिरै॒र्*(=वातगतिभिः)* मम॑ ह॒व्याय॑ शर्व*(←शॄ हिंसायाम्)* ।

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु *(स)*नामादेशं *("क्षेत्रस्य पतये त्वां ददामि" इति)* दधाति १४

क्षिप्रं यजेत पाको देवः १५

उत्तराभ्याम् उपतिष्ठते १६

क्षेत्र॑स्य॒ पति॑ना व॒यँ हि॒तेने॑व जयामसि ।
गाम् अश्व॑म् पोषयि॒त्न्व्*(=पोषयिताता)* आ स नः॑ मृ॒डा॒*(=सुखय)*ती॒दृशे॑ *(कर्मणि)*।
क्षेत्र॑स्य पते॒ मधु॑मन्तम् *(गोयूथ-)*ऊ॒र्मिन् - धे॒नुर् इ॑व॒ पयो॑ अ॒स्मासु॑ धुक्ष्व - म॒धु॒श्-चुत॑ङ्, घृ॒तम् इ॑व॒ सुपू॑तम्।
ऋ॒तस्य॑ न॒ ऽ पत॑यो मृडयन्तु*(=सुखयन्तु)* ।

भोजनादिकम्③

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् १७

क्षैत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये*(←दौहित्रादीनामपि सम्बन्धिनां प्रतिग्रहार्थम् प्रयोगः)* सनाभयो*(→पुत्राः भ्रातरश्च)* भवन्ति १८

यथा वैषां कुल-धर्मस् स्यात् १९

मैथुनम्①

विवाहे समावेशनम् पृथग् उक्तम्।

रजसः प्रादुर्भावात्स्नातामृतुसमावेशने उत्तराभिरभिमन्त्रयेत *(=ऽविष्णुर्योनिऽमित्यादिभिः त्रयोदशभिः)* १३

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति १

यजुर्वेद-व्रतानि①

परिचयः②

टीकाभ्याम् ज्ञायते।

- द्विविधमुपाकरणम् - काण्डोपकरणम्, अध्यायोपाकरणञ् चेति । ...
- प्रजापतिः सोमो ऽग्निर् विश्वेदेवा इति काण्डर्षयः। बोधायन-गृह्ये काण्ड-विभागः कृतः। अस्माकञ् च गृह्य-मन्त्र-प्रश्न-द्वयम् अप्य् एकाग्निकाण्डं नाम वैश्वदेव-काण्डे द्रष्टव्यम् ।...
- तानीमानि चत्वारि वेद-व्रतानि यानि प्रतिकाण्डम् उपाकरणानि । यानि समापनानि तानि व्रत-विसर्जनानि । अध्यायोपकारणे तु सर्वेषां काण्डर्षीणां होमः ततस् सदसस्पतेः।

काण्डोपकरणे②

(स्थालीपाकतन्त्रेण होमे -) उपाकरणे समापने च ऋषिर् यः प्रज्ञायते १

(सदसस्पतिमद्भुतमिति मन्त्रेण) सदसस्पतिर् द्वितीयः *(स्विष्टकृतस् स्थान इति सुदर्शनसूरिः)* २

स"दसस्प"तिम् अ"द्भुतं
प्रिय"म् इ"न्द्रस्य का"म्यम् ।
सनिं" *(=दानरूपम्)* मेधा"म् अयासिषम् ६

उपाकरणम्②

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

- प्रातःसन्ध्यावन्दनात् परम् - अध्याय+उत्सर्जन+अकरण-प्रायश्चित्तार्थं कामोकार्षीत्-मन्युरकार्षीत् जपः स्याद् इति केचित्।
- तदा यज्ञोपवीतपरिवर्तनम्1 अपीच्छन्ति केचित्। नूतनपलाशदण्डादिग्रहणम् अपि!
- श्रावण्यां पौर्णमास्याम् उपोष्य परेद्युः सहस्रकृत्वो गायत्रीमन्त्रजपेन प्रायश्चित्तम् अपि कर्तुम् अवकाशो ऽस्ति।

अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः १

*(आर्तव)*श्रवणा*(पूर्व)*पक्ष
ओषधीषु जातासु
हस्तेन पौर्णमास्यां वा ऽध्यायोपाकर्म २

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

वर्षऋताव् एव प्ररोहन्ति धन्याः।

(शिष्टाचारानुसारेण मध्याह्नात् परं)
अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धेषु *(शिष्येषु)* काण्ड-ऋषिभ्यो जुहोति,
सदसस्पतये, सावित्र्या,
ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा
उपहोमो *(= सांहितीभ्यो, याज्ञिकीभ्यो, वारुणीभ्यो, ब्रह्मणे स्वयंभुवे इति सुदर्शनसूरिः। हरदत्तस्तु जयादय इति।)*
वेदाहुतीनाम् उपरिष्टात् सदसस्पतिम् इत्येके ३

०८ सदसस्पतिमद्भुतम् प्रियमिन्द्रस्य⑥

स"दसस्प"तिम् अ"द्भुतं
प्रिय"म् इ"न्द्रस्य का"म्यम् ।
सनिं" *(=दानरूपम्)* मेधा"म् अयासिषम् ६

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

होम-स्थाने तर्पणम् बहुधा क्रियते।
होमाङ्गत्वेनाध्ययनम् इच्छन्ति केचित्।

परिषेचनान्तं कृत्वा

त्रीन् अनुवाकान् आदितो ऽधीयीरन् ४

प्रथमोत्तमाव् अनुवाकौ वा ५

त्र्यहम् एकाहं वा क्षम्याधीयीरन् ६

यथोपाकरणमध्यायः *(नाम त्रीनध्यायान् अधीयीरन्, प्रथमोत्तमौ वा)* ७

उत्सर्गः②

तैषी*(=पौष)*-पक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ८

अभिप्यन्ते *(=प्रार्थयन्ते [स्नानादिकं सहैव कर्तुं])* वान्योन्यम् १६

एवं पारायण*(=यथारुच्यध्ययनमिति केचित्)*समाप्तौ च -
काण्डादि*(-अध्ययन)*-दूर्वारोपणोदधि-धावनवर्जम् २४

अवगाहः, प्राणायामः④

प्राचीमुदीचीं वा सगणो दिशम् **उपनिष्क्रम्य**
यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः *(=तीरतृणवत्यः)* शङ्खिन्यः, तासाम् **अन्तं गत्वा ऽभिषेकान् कृत्वा**
सुरभिमत्या ऽब्लिङ्गाभिर् वारुणीभिर्*(="अवते हेड, उदुत्तमम्, इमं मे वरुण, तत्वा यामी"त्य् एताभिः)* हिरण्यवर्णाभिः*(="हिरण्यवर्णाश् शुचयः पावका" इति चतसृभिः)*
पावमनीभिर्*(="पवमानः सुवर्जन" इत्येतेनानुवाकेन)* इति **मार्जयित्वा**
ऽन्तर्-जल-गतो ऽघ-मर्षणेन*(=तृचेन "ऋतं च सत्यं च" इत्य् अघमर्षण-दृष्टेन)* त्रीन् **प्राणायामान् धारयित्वा**
उत्तीर्याचम्योपोत्थाय
दर्भान् अन्योन्यस्मै **सम्प्रदाय**
शुचौ देशे प्राक्-कूलैर् दर्भैर् **आसनानि कल्पयन्ति** ९

मन्त्राः⑥

०६ दधिक्राव्णो अकारिषं⑥

(pegasus-प्रोष्ठपदासु) दधि-क्रा"व्णो **अकारिषं**
जिष्णो"र् अ"श्वस्य वाजि"नः ।
सुरभि" नो मु"खा **करत्**
प्र" ण **आ"यूँषि तारिषत्** ।

आपो हि ष्ठा⑥

आ"पो हि" ष्ठा" मयो-भु"वस्
ता" न ऊर्जे" *(जाः)* दधातन ।
महे" र"णाय*(=रमणीयाय)* च"क्षसे*(=दर्शनाय)* ॥

यो" वः शिव"तमो र"सस्
त"स्य भाजयतेह" नः ।
उशती"र्*(=कामयमाना)* इव मात"रः ॥

(रसाय) त"स्मा अ"रं*(=शीघ्रम्)* **गमाम** वो
यस्य *(प्रभावेण)* **क्ष"याय***(=निवासाय)* **जि"न्वथ***(=प्रीणयथ)* ।
आ"पो *(प्रजा)* **जन"यथा** च नः ॥
(चादिषु च इति न स्वर-निघातः।)

वारुण्यः⑥

अ"व ते **हे"ळो***(←हेड् अवज्ञायां)* वरुण न"मोभिर्
अ"व यज्ञे"भिर् **ईमहे***(→नयामः)* हवि"र्भिः ।
क्ष"यन्न्*(=निवसन्)* अस्म"भ्यम् असुर प्रचेता
रा"जन्न् **ए"नांसि शिश्रथः***(=शिथिलीकुरु)* कृता"नि ॥

उ"द् उत्तमं" वरुण पा"शम् अस्म"द्
अ"वाधमं" वि" मध्यमं" श्रथाय
अ"था वय"म् आदितिय व्रते" त"व
अ"नागसो अ"दितये सियाम इमं" मे वरुण श्रुधी *(=श्रुणु)*
ह"वम्*(=आह्वानम्)* अद्या" च मृळय *(=सुखय)*।
त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके *(=अवदन्)*॥

त"त् त्वा **यामि** ब्र"ह्मणा **व"न्दमानस्**
त"द् **आ" शास्ते** य"जमानो हवि"र्भिः ।
अ"हेळमानो *(=अक्रुध्यन्)* वरुणेह" **बोध्य्** उ"रुशंस
मा" न आ"युः **प्र" मोषीः** ॥

हिरण्यवर्णाश् शुचयः⑥

हिरंण्यवर्णा॒श् शुचंयꣳ पाव॒का,
यासुं **जा॒तꣳ** क॒श्यपो॒, यास्व् इन्द्रः ।
अ॒ग्नियँ् या गर्भंन् **दधि॒रे**, विरूंपा॒स् -
ता न॒ आप॒श् शँ स्यो॒ना **भंवन्तु** । यासाँ॒ राजा॒ वरुंणो॒ **याति॒** मध्यें,
सत्यानृ॒ते **अंव॒पश्य॒ञ्** जनांनाम् ।
म॒धु॒श्-**चुत॒श्** शुचंयो॒ याꣳ पांव॒कास् -
ता न॒ आप॒श् शँ स्यो॒ना **भंवन्तु** । यासांन् दे॒वा दि॒वि **कृ॒ण्वन्तिं** भ॒क्षयँ् -
या अ॒न्तरिंक्षे बहु॒धा **भवंन्ति** ।
याꣳ पृंथि॒वीम् **पयंसो॒न्दन्तिं** शु॒क्रास् -
ता न॒ आप॒श् शँ स्यो॒ना **भंवन्तु** । शि॒वेनं मा॒ चक्षु॑षा **पश्यतापश्** -

शि॒वयां त॒नुवोपं **स्पृशत॒** त्वचंम् मे ।
सर्वाँ अ॒ग्नींँर् अंप्सु॒-षदों **हुवे** वो॒,
मयि॒ वर्चो॒ बल॒म् ओजो॒ **नि धंत्त** ।

पवंमान॒स् सुव॒र्-जनः॑ ।
प॒वित्रेंण॒ *(नाना-विषयेषु)* विचंर्षणिः ।
यꣳ पोता॒ स **पुंनातु** मा ।

पु॒नन्तुं मा **देवज॒नाः** ।
पु॒नन्तु॒ **मनंवो** धि॒या ।
पु॒नन्तु॒ **विश्वं आ॒यवः॑** *(=मनुष्याः)* ।

जातंवेदꣳ प॒वित्रंवत् ।
प॒वित्रेंण **पुनाहि** *(=पुनीहि)* मा ।
शु॒क्रेणं देव॒ **दीद्यंत्** ।
अग्ने॒ क्रत्वा॒ *(=प्रज्ञया)* क्रतूँर् अनुं ॥46॥

यत् तें **प॒वित्रंम् अ॒र्चिषिं** ।
अग्ने॒ वितंतम् अन्त॒रा ।
ब्रह्म॒ तेनं **पुनीमहे** ।

उ॒भाभ्यांन् देव **सवितः** ।
प॒वित्रेंण स॒वेनं च ।
इ॒दम् ब्रह्मं **पुनीमहे** ।*(5)*

वै॒श्व॒दे॒वी **पुंन॒ती** दे॒व्य् **आगांत्** *(=आगच्छतु)* ।
यस्यैं ब॒ह्वीस् त॒नुवों वी॒त-पृंष्ठाः *(=कान्त-स्तुतयः)* ।
तया॒ **मदंन्तस्** सध॒-माद्येंषु *(=सह माद्यन्ति येषु सवनेषु)* ।
व॒यँ **स्यांम॒** पतंयो रयी॒णाम् ॥47॥

वै॒श्वा॒न॒रो र॒श्मिभिंर् मा **पुनातु** ।
वातंꣳ प्रा॒णेनेंषि॒रो *(←इष गतौ)* मंयो॒भूः ।
द्यावांपृथि॒वी पयंसा॒ पयोंभिः *(इति क्रमशः)* ।
ऋ॒तावंरी *(=ऋतवत्यौ)* य॒ज्ञियें मा **पुनीताम्** ।

बृ॒हद्भिंस् सवित॒स् तृभिः॑ *(=त्रिभिः [लोकगणनया]/ तृप्यतेः करणे क्विप्)* ।
वर्षिंष्ठैर् *(=प्रवृद्ध-धर्मैः)* देव॒ मन्मंभिः *(=मननीयैः)* ।
अग्ने॒ दक्षैंꣳ **पुनाहि** मा ।

येनं दे॒वा **अपुंनत** ।
येनापों दि॒व्यङ् **कशः॑** *(←कशेर् गतिकर्मणो ऽसुन्)* ।
तेनं दि॒व्येन॒ ब्रह्म॑णा ॥48॥
इ॒दम् ब्रह्मं **पुनीमहे** ।

यꣳ पांवमा॒नीर् **अ॒ध्येतिं** ।
ऋषिंभि॒स् सम्भृंतँ॒ रसंम् ।
सर्वँ स पू॒तम् **अंश्नाति** ।
स्व॒दि॒तम् *(=स्वादुकृतं)* मांत॒रिश्वंना *(=वायुना)* ।

पा॒व॒मा॒नीर् यो **अ॒ध्येतिं** ।
ऋषिंभि॒स् **सम्भृंतँ॒** रसंम् ।

तस्मै॒ सर॑स्वती **दुहे** ।
क्षी॒रँ स॒र्पिर् मधू॑द॒कम् ।

पा॒व॒मा॒नीस् **स्व॒स्त्य्-अयं॑नीः** ॥49॥
सु॒-दुघा॒ हि पय॑स्वतीः ।
ऋषि॑भि॒स् **सम्भृ॑तो॒** रसः॑ ।
ब्रा॒ह्म॒णेष्व् अ॒मृतँ॑ **हि॒तम्** ।

पा॒व॒मा॒नीर् **दिं॑शन्तु** नः ।
इ॒मलँ॑ लो॒कम् अथो॑ अ॒मुम् ।
कामा॒न्त् **समं॑धयन्तु** नः ।
दे॒वीर् दे॒वैस् **स॒माभृ॑ताः** ।

पा॒व॒मा॒नीस् **स्व॒स्त्य्-अयं॑नीः** ।
सु॒-दुघा॒ हि घृ॑त॒श्-**चुतः॑**(=क्षारयित्र्यः) ।
ऋषि॑भि॒स् **सम्भृ॑तो॒** रसः॑ ॥50॥
ब्रा॒ह्म॒णेष्व् अ॒मृतँ॑ **हि॒तम्** ।

येनं दे॒वाᳬ प॒वित्रे॑ण ।
आ॒त्मानं॑म् **पुन॒ते॒** सदा॑ ।
तेनं स॒हस्र॑-धारेण ।
पा॒व॒मा॒न्यᳬ **पुं॑नन्तु** मा ।

प्रा॒जा॒प॒त्यम् प॒वित्र॑म् ।
श॒तोद्या॑मँ हिर॒ण्मय॑म् ।
तेनं ब्रह्म॒-विदो॑ व॒यम् ।
पू॒तम् (यथा तथा स्वीयम्) ब्रह्मं **पुनीमहे** ।

इन्द्रं॑स् सुनी॒ती(त्या) स॒ह मां पुनातु ।
सोमं॑स् स्व॒स्त्या **वरु॑णस्** स॒मीच्यां(=सम्यगञ्चनया) ।
य॒मो राजां प्रमृ॒णाभिᳬ(=प्रमारिकाभिः) पुनातु मा ।
जा॒तवे॑दा मा+ऊ॒र्जय॑न्त्या पुनातु ॥51॥

▼ ***विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)***

जले निमज्जने विनियोग आपस्तम्बगृह्यसूत्र उक्तः।

ऋतं॑ च सत्यं॑ चाभी॒द्धात्
त॑पसो॑ ऽध्यजायत ।
त॑तो रा॑त्रिर् (रात्र्य् इति शाकले) अजायत
त॑तः समुद्रो॑ अर्णवः॑(←अर्णः = जलम्) ॥

समुद्रा॑द् अर्णवा॑द(←अर्णः = जलम्) अ॑धि
संवत्सरो॑ अजायत ।
अहो-रात्रा॑णि विद॑धद्
वि॑श्वस्य (नेत्राभ्यां) मिषतो॑ (प्राणिजातस्य) वशी॑ (प्रजापतिर् demiurge)॥

सूर्या-चन्द्रम॑सौ धाता॑
यथा-पूर्व॑म् अकल्पयत् ।
दि॑वं च पृथिवीं॑ चान्त॑रिक्षम् अ॑थो स्वः॑(=लोक-विशेषम्) ॥

ब्रह्मणे, प्रजा-पतये, बृहस्-पतये,
ऽग्नये, वायवे, सूर्याय,
चन्द्रमसे, नक्षत्रेभ्यः,
ऋतुभ्यस्, संवत्सराय,
इन्द्राय राज्ञे, सोमाय राज्ञे, यमाय राज्ञे, वरुणाय राज्ञे, वैश्रवणाय राज्ञे,
वसुभ्यो, रुद्रेभ्य, आदित्येभ्यो,
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्, साध्येभ्यो,
मरुद्भ्य, ऋभुभ्यो,
भृगुभ्यो, ऽङ्गिरोभ्य, *(कल्पयामि)* इति *(२४)* देवगणानाम् *(स्थापन-क्रमेण +उदग्-अपवर्गाण्य् आसनानि दर्भैः प्रागग्रैः कल्पयति।)* १०

अथर्षयः -
विश्वामित्रो जमदग्निर् भरद्वाजो गौतमो ऽत्रिर् वसिष्ठः *(अरुन्धत्याः कल्पान्तर-दर्शनात्)* कश्यप इत्य् एते **सप्तर्षयः**।
सप्तर्षिभ्यः *(देवानाम् उत्तरत आसनानि दर्भैः)* कल्पयित्वा, दक्षिणतो *(प्राचीन-प्रवणे)* ऽगस्त्याय **कल्पयन्ति** ११

(निवीतिन उत्तरत उदीचीनप्रवण उदग्ग्रैर्दर्भैः प्राग्-अपवर्गाण्य् आसनानि)
ततो यावद् *(सप्तर्षिभिः)* एक-वैद्य्-अन्तैः कल्पयन्ति १२

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

हिरन्यकेश्यनुसारेण -

- कृष्ण-द्वैपायनाय जीतू-कर्ण्याय तरुक्षाय तृणी-बिन्दवे
- वर्मिणे वरूथिने वाजिने
- वाजश्रवसे सत्यश्रवसे सुश्रवसे सुतश्रवसे
- सोमशुष्मायणाय सत्ववते
- बृहदुक्थाय वामदेवाय वाजिरत्नाय हर्यज्वायनायोदमयाय
- गौतमाय ऋणञ्जयाय ऋतञ्जयाय कृतञ्जयाय धनञ्जयाय
- बभ्रवे त्र्यरुणाय त्रिवर्षाय त्रिधातवे शिबिन्ताय पराशराय
- विष्णवे रुद्राय स्कन्दाय काशीश्वराय श्वराय
- धर्मायार्थाय कामाय क्रोधाय
- वसिष्ठायेन्द्राय त्वष्ट्रे कर्त्रे धर्त्रे धात्रे मृत्यवे
- सवित्रे सावित्र्यै
- वेदेभ्यश्च पृथक्
- पृथग् ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्ववेदायेतिहासपुराणायेति ६

प्राचीनावीतानि कृत्वा
(देवानाम् अगस्त्यस्य च दक्षिणा-प्रवणदेशे दक्षिणाग्रैः प्रत्यग्-अपवर्गम्) दक्षिणतो
वैशम्पायनाय, पैङ्गये, तित्तिरये, उखाय,
आत्रेयाय पदकाराय, कौण्डिन्याय वृत्तिकाराय,
बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय, भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय,
आचार्येभ्य ऊर्ध्व-रेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो वानप्रस्थेभ्यः
कल्पयामीति *(दर्भैर् आसनानि कल्पयति)* ॥ १३

अथ यथास्वं *(=जीवपितृकत्वं परिगणय्य)* पितृभ्यः कल्पयन्ति
मातामहेभ्यश् च पृथक् १४

तर्पणम्④

यज्ञोपवीतानि कृत्वा
तेष्व् एव देशेषु, तथैवानुपूर्व्या, तैर् एव नामभिर्,
देवान् ऋषींश् च **तर्पयन्ति**।

वैशम्पायन-प्रभृतींस् तु मातुः प्रपितामह-पर्यन्तान् **प्राचीनावीतिनस् तर्पयन्ति**।
"अमुं तर्पयाम्य्, अमुं तर्पयाम्य्, अमुं तर्पयामी"ति १५

अध्ययनम्④

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् १७

काण्डादीन्प्रथमोत्तमौ वा १८

दूर्वारोपणम्, अवगाहः, धावनम्, समापनम्④

"काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती"ति द्वाभ्यामुपोदके दूर्वा रोपयन्ति ॥१९॥

काण्डांत्-काण्डात् **प्र॒रोह॑न्ती॒**
परुंष॰परुष॒॰ *(=पर्वणः पर्वणः)* परिं ।
ए॒वा नों दूर्वे॒ **प्र तंनु**
स॒हस्रे॑ण श॒तेनं च ।

अपः प्रगाह्योदधिं कुर्वन्ति *(=क्षोभयन्ति)* २०

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति २१

उद्गाह्य +आतमितोर् *(=श्रमं यावत्)* आजिं *(प्राचीमुदीचीं वा)* धावन्ति २२

प्रत्येत्य
+अभिदानानि *(=??)* सक्तुभिर् ओदनेनेति
ब्राह्मणान् **भोजयित्वा वाचयति** २३

(पारायण-समाप्तौ) प्रत्येत्य ब्राह्मण-भोजनादि कर्म प्रतिपद्यते २५

---

1. https://vishvAsa.github.io/AgamaH/AryaH/hinduism/AchAraH/kriyAH/angAni/upavIta-parivartanam/

अन्न-प्राशनम्①

जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा दधि मधु घृतमोदनमिति सँसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ।

भूर् अ॒पां त्वौषं॑धीनाँ॒ रसं॒ प्राशं॑यामि।
शि॒वास्त॒ आप॒ ओषं॑धयस् सन्त्व्,
अनमी॒वास्त॒ आप॒ ओषं॑धयस् सन्त्व् असौ*(→नामनिर्देशः)* ।

भुवो॒ऽपाँ ...।
सुवं॑र॒पां ...।
भूर्भुव॒स्सुवं॑र॒पां ...।

तैत्तिरेण माँसेनेत्य् एके २

तैत्तिरेण माँसेनेत्येके।

अर्थसिद्धिः①

चिकित्साविषयो ऽन्यत्रोक्तः1।

अर्थप्राप्तिसाधारणे②

सिद्ध्यर्थे यदस्य गृहे पण्यं स्यात् तत उत्तरया *(ऽयदहं धनेनेऽत्येतया)* जुहुयात् ५

(अत्र क्षारलवणादीनामपि होमो भवति । उक्तानि यथोपदेशं काम्यानि । तत्र द्रवद्रव्येषु दर्वी । तत्र द्रवद्रव्येषु दर्वी । इतरेषु हस्तः ।)

अर्थप्राध्वस्य *(अर्थाय प्रस्थितस्य)* परिक्षवे परिकासने चाप उपस्पृश्योत्तरे *(अनुहवं परिहवं)* यथालिङ्गं *(अनुहवे = अन्वाह्वाने, परिहवे, दुःस्वप्ने ... ऽपीति हरदत्तः)* जपेत् ॥

एवम् *(अर्थप्राध्वस्य दुर्निमित्ते ऽप उपस्पृश्य)* उत्तरैर्यथालिङ्गं *(=अग्निरस्त्विति चित्रियपक्षे, सिग्वाते सिगसिनसि, शकुनौ "उद्गातेव शकुने", "आरात्ते अग्निः" इति वनस्पतौ, "नमश्शकृत्सदे" इति शकृद्रीतौ)* चित्रियं*(=अश्वत्थविशेषं)* वनस्पतिं*(पुष्पैर्विना फलवन्तम्)* शकृद्रीति सिग्वातं*(=सिचो वस्त्रस्य वातम्)* शकुनिम् *(=सुवचनम्। अशुभवचनम् इति सुदर्शनः।)* इति ॥

वरवशीकरणम्②

उभयोर् हृदय-संसर्गेप्सुस् त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा, *(पुनर्वस्वोः)* स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाँ स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर् *(सप्त प्रधानाहुतयः प्रातरग्निमित्येवमाद्याः)* हुत्वा, जयादि प्रतिपद्यते, परिषेचनान्तं कृत्वा, तेन *(स्थालीपाकेन)* सर्पिष्मता युग्मान् द्व्यवरान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत।

(विवाहप्रकरणे तूपदेशात्सकृत्पात्रप्रयोगः शम्याश्च ।)
श्वस्तिष्येणेति त्रिस्सप्तैर्*(=२१)* यवैः पाठां*(=ओषधिविशेषम्)* परिकिरति - "यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामि" इति ५

(उपोष्य) श्वोभूते *(पाठाम्)* उत्तरया *("इमां खनीमि")* +उत्थाप्य *(उत्खाय खनित्रेण)*
+उत्तराभिस् तिसृभिर् *("उत्तानपर्णे")* अभिमन्त्र्य
उत्तरया *("अहमस्मी"ति)* प्रतिच्छन्नां *(छित्त्वा)* हस्तयोराबध्य
शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयाद् उपधानलिङ्गया *("उपतेऽधा")* ६

वश्यो भवति ७

सपत्नीबाधनं च।

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन *("उदसौ सूर्यो अगात्")* सदादित्यमुपतिष्ठते ९

भिक्षणम्②

सनिम्*(=भिक्षणम्)* इत्वोत्तरान् *("अन्नमिव ते दृशे भूयास"मित्यादीन् सप्त)* जपित्वा ऽर्थं *(=अपेक्षाम्)* ब्रूयात् १३

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राञ्चमवस्थाप्योत्तरया *("अङ्कौ न्यङ्कौ"इत्येतया)* रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा १४

उत्तरेण यजुषा *("अध्वनामध्व" इत्यनेन)* ऽधिरुह्योत्तरया *("अयं वामश्विमा रथ"इत्येतया)* प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रयाय यथार्थं यायात् १५

अश्वमुत्तरैर् *(ऽअश्वोऽसि हयोऽसिऽइत्यादिभिः)* आरोहेत् १६

हस्तिनमुत्तरया *(ऽहस्तियशसमसीऽत्येतया)* १७

ताभ्याँ *(भूमौ पतितस्य)* रेषणे *(=शरीरोपमर्दे)* पूर्ववत् *("स्योना पृथिवी"इत्येताभ्यां)* पृथिवीम् अभिमृशेत् १८

०८ स्योना पृथिवि⑤

स्योना" *(=सुखरूपा)* पृथिवि भव+
अनृक्षरा" *(=कण्टकादिरहिता)* निवे"शनी ।
य"च्छा नश् श"र्म सप्र"थाः *(=सकीर्तिः)* ।

बड् इ॒त्था *(त्थं)* पर्वतानाङ् *(→मेघानाम्)*
खि॒द्रम् *(=छिद्रं →छेदनम्)* बिंभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमि प्रवत्वति *(=प्रवणवति)*
म॒ह्ना *(=महिम्ना) (देवादीन्)* जि॒नोषिं *(=तर्पयसि)* म॒हि॒नि॒ *(=महति)* । *(२४)*
(अत्र देवप्रीत्या वृष्टिरिति चक्रम् उच्यते।)

संवादः②

संवादम् *(=ऋणादानादिव्यवहारः)* एष्यन्सव्येन पाणिना छत्रं दण्डञ् चादत्ते १९

दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया *(ऽअव जिह्वकेऽत्येतया)* हुत्वा
गत्वोत्तरां *("आ ते वाचमास्यां"इत्येताम्)* जपेत् १

क्रोधवारणम्②

क्रुद्धमुत्तराभ्याम् *("या त एषा रराट्या"इत्येताभ्याम्)* अभिमन्त्रयेत विक्रोधो भवति २

परमैथुनवारनम्②

असंभवेप्सुः *(=मैथुनं विवारयिषुः)* परेषां *(=परनराणाम्)* स्थूलाऽऽढारिका *(=गौलिका सरीसृपविशेषः, या शतचरणा नाम)* जीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया *("अव ज्यामिव धन्वन"इत्येतया)* सुप्तायास् सम्बाध *(=योनौ)* उपवपेत् ३

(सम्भोगयोग्यता) सिद्ध्यर्थे बभ्रु *(गो)* मूत्रेण *(योनिं)* प्रक्षालयीत ४

भृत्यरक्षा②

(२३ ०७ इति सूत्रे - हरदत्तः - "सर्वेष्व् एतेषु यथा सम्भवम् अग्निर् औपासन एव"।)

यं कामयेत नायम् अविच्छिद्येतेति जीव *(गो)* विषाणे *(पूरयितुम्)* स्वं मूत्रमानीय सुप्तमुत्तराभ्यां *(ऽपरि त्वा गिरेरऽमित्येताभ्यां)* त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत् ६

("We do know from rodent studies that urinary proteins, like the lipocalin Major Urinary Protein & MHC fragments excreted in urine serve an important role in kin recognition and dominance hierarchies. It is known that sweat excreted MHC might play a role in human kin discrimination. Hence, the role of urinary scents in this regard even in humans should be considered a possibility, especially given that body odor does seem to play a role in human kin recognition. Thus, the ritual itself might be seen as a mechanism by which an individual is made to believe the other to be a kin by urinary odor conditioning." - MT2)

येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्न् इण्वान्य् *(दारुमयानि निगलानि)* उपसमाधायोत्तरा *(ऽआवर्तन वर्तयेऽत्येताः)* आहुतीर् जुहुयात् ।

---

1. chikitsA

2. https://twitter.com/blog_supplement/status/1265814177773498370

औपासनम्①

अग्निः②

नित्यः ।

धार्यः ॥

अनुगते③

नित्यः ।

धार्यः ॥

(विच्छिन्नाग्निसन्धानम् इतो ऽनुमेयम्।)

अनुगतो मन्थ्यः *(प्राग्दग्धाङ्गारेभ्यः - साक्षाद्, भस्मनारणी-संस्पृश्य वा)* ॥

श्रोत्रियागाराद् वा ऽऽहार्यः *(पचनाग्निः)* ॥

उपवासश् चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥

अनुगते ऽपि वोत्तरया *(=अयाश्चाग्ने)* जुहुयान् नोपवसेत् *(- प्रायश्चित्तं त्वत्राप्य् अस्त्य् एव)*॥

अया"श्*(=एतुम् योग्यः, गमनशीलो वा)* चाग्ने" ऽस्य् अनभिशस्ती"श्च*(=अनवद्यः)*
सत्य"म् इ"त् त्व"म्*(←स्वरः शोधितः)* अया" असि ।
अ"यसा*(←अय् + असुँन्)* म"नसा धृतो"
अय"सा*(← इण् + असुँन्)* हव्य"म् ऊहिषे*(=वहस्व)*
अया" नो धेहि भेषज"म् ।।*(५)*

प्रयाणे③

(उखायाम् = पात्र-विशेषे) समोप्यैतम् अग्निम् अनु-हरन्ति *(- न पुरस्तात्)* ॥

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

"औपासनस्य च गृह्यान्तरेण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात्" इति सुदर्शनः। बौधायनो विदधाति समित्-समारोपणम्। गृहे ऽप्रयाणे ऽपि धारणाशक्तौ दृश्यते समारोपणम् आचारे।
"अनेन श्रौतवत् समारोपस्य प्रतिषेध" इति तु हरदत्तः।

होमः②

सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् ॥

स्थालीपाकवद्दैवतम् ॥

सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥

(स्थालीपाको ऽन्यत्रोक्तः।)

चौलम्①

चोदनम्②

जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ १६.३ ॥

... अथापि ब्राह्मणं - "रिक्तो वा एषो ऽनपिहितो यन् मुण्डस् - तस्यैतद् अपिधानं यच् छिखे"ति ८

कर्म②

ब्राह्मणानां भोजनम् *(इत्यादिकम्)* उपायनवत्॥
+++(ब्राह्मणान् भोजयित्वा
ऽशिषो वाचयित्वा
कुमारं भोजयित्वेत्य् एतावद् इह द्रष्टव्यम् ।)+++

केशेषु सीमाकल्पनम्③

शम्याः*(=युगकीलाः)* परिध्यर्थे विवाह+उपनयन-समावर्तन-सीमन्त-चौल-गोदान-प्रायश्चित्तेषु २ *(अथ परिधीन् परिदधाति। तत आघारसमिधौ।)*

सीमन्तवद्1 अग्नेर् उपसमाधानादि ॥

अपरेणाग्निं प्राञ्चम् उपवेश्य
त्रेण्या शलल्या*(=शल्यक-सूचयः)*, त्रिभिर् दर्भ-पुञ्जीलैः*(=सविशाखा नाडीभिः)*, शलालु*(=अपक्वोदुम्बर)*-ग्लप्सेन*(=गुच्छेन)* +इति
तूष्णीं केशान् विनीय यथर्षि शिखा निदधाति।

यथा वैषां कुल-धर्मः स्यात् ॥

(केचिद् एषाम् इति वचनात् पितुर् अन्योऽपि चौल-कर्तेति ॥)

उपनयनवद् दिग्-वपनाद्य् अपां संसर्जनाद्य्-आ-केश-निधानात् समानम् ॥ १६.८ ॥

(अधो यथापेक्षं लिङ्गपरिवर्तनं स्यात्।)

दिग्वपनम्③

शिरस उन्दनम्④

ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा

(उपनयने - एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः उष्णाश्शीताश्चापः संसृजति।)
ऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः *("उष्णेनवाय" वित्येतेन)* संसृज्योष्णाश् शीतास्व् आनीय *(न शीता उष्णासु)*

हरदत्तो ऽत्र2।

(उष्णा आपः शीतास्वानयति) उ॒ष्णेनं वायवुद॒केनेह्य्, अदिंति॒ः केशान्॑ **वपतु** ।

उत्तरया *(आप उन्दन्त्विऽत्येतया)* शिर उनत्ति ५

(शिरस उन्दनम् = आर्द्रीकरणम्) आपं **उन्दन्तु** जी॒वसे॑
दीर्घायु॒त्वाय॒ वर्च॑से ।
ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ।

(तत्राचार्यस्संसर्जनोन्दने कृत्वा क्षुरं नापितादपादाय प्रतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते । इति स्नातकसंस्कारे हरदत्तः। नाचार्यः - अन्योऽपि ब्राह्मण इति सुदर्शनसूरिः।)

प्रवपनम्④

त्रींस्त्रीन् दर्भान् अन्तर्धायोत्तराभिश् चतसृभिः *("येनावपत्"इत्यादिभिः)* प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ६

(प्राच्यान्दिशि) **येनावंपत्** सवि॒ता क्षु॒रेण॒
सोम॑स्य॒ राज्ञो॒ वरु॑णस्य वि॒द्वान् ।
तेनं ब्रह्माणो! **वपते॒दम्** अ॒स्या-
ऽऽयु॑ष्मा॒ञ् जर॑दष्टि॒र् यथा **ऽसंद्** अ॒यम्
अ॒सौ *(←अत्रोहः)*।

(दक्षिणतः) येनं पू॒षा बृह॒स्पतेर्॑ अ॒ग्नेर्
इन्द्र॑स्य॒ चाऽऽयु॒षे **ऽवंपत्** ।
तेना॒स्याऽऽयु॑षे **वप॒**
सौश्लोंक्याय स्व॒स्तयें ।

(पश्चात्) येन॒ भूय॒श् **चरांत्य्** अ॒यञ्,
ज्योक् च॒ **पश्यांति॒** सूर्यम् ।
तेना॒स्याऽऽयु॑षे **वप॒**
सौश्लोंक्याय स्व॒स्तयें ।

(उत्तरे) येनं पू॒षा बृह॒स्पतेर्॑ अ॒ग्नेर्
इन्द्र॑स्य॒ चाऽऽयु॒षे **ऽवंपत्** ।
तेनं ते **वपाम्य्** असा॒व्*(←अत्रोहः)*
आयु॑षा॒ वर्चसा॒ यथा॒ ज्योक् सु॒मना॒ **असाः** ।

क्षुर-शोधन-मन्त्रणम्④

वपन्तम् उत्तरया *("यत् क्षुरेण" इत्य् एतया)* ऽनुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ७

(नापितम् अनुमन्त्रयति-) यत् क्षु॒रेणं म॒र्चयंता *(=तीक्ष्णेन)*
सुपे॒शसा॒ वप्त्रा॒ **वपंसि॒** केशान् ।
शुन्धि॒ शिरो॒, मास्यायुः॒ **प्रमोंषीः** ।

केश-दर्भ-निक्षेपः④

आनडुहे शकृत्पिण्डे यवान् निधाय तस्मिन् केशान् उपयम्योत्तरया *("उप्त्वाय केशा"नित्येतया)* उम्बर-मूले दर्भ-स्तम्बे वा निदधाति ८

उ॒प्त्वास्य॒ केशा॒न् वरु॑णस्य॒ राज्ञो॒,
बृह॒स्पतिंस् सवि॒ता सोमों अ॒ग्निः ।
तेभ्यों *(=केशेभ्यः)* नि॒धानं बहु॒धा **ऽन्वंविन्दन्न्**
अन्त॒रा द्यावांपृथि॒वी अ॒पस् सुवः॑ ॥

क्षुरविश्रान्तिः③

क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति ॥

तेन त्र्य्-अहं कर्म-निवृत्तिः ॥

वरदानम्③

वरं ददाति ॥

(गौर्वै वर इत्य् उक्तम्। तथाग्रिमं सूत्रम् - "चौलवद् गोदानम्" इति।)

---

1. ../../../../../../static/taittirIyam/sUtram/ApastambaH/gRhyam/sUtra-pAThaH/vishvAsa-prastutiH/16_chaulam/sImantonnayanam

2. https://archive.org/stream/EKAGNIKANDABHASHYAMSAMSKRUTHAM/EKAGNIKANDA%20BHASHYAM%20SAMSKRUTHAM#page/n89/mode/2up

चिकित्सा①

श्वग्रहः②

श्वग्रह*(=श्वेव नदति, श्ववद्वा चेष्टते)*गृहीतं कुमारं
तपोयुक्तो*(=यावन्मनस्तोषमनशनादियुक्तः)* जालेन प्रच्छाद्य कंसं किङ्किणिं*(=लोहघण्टां)* वा ह्रादयन्न्*(=पुरुषान्तरेण ध्वानयन्)*
अद्वारेण *(=भित्यादिकमपसार्य मार्गं कृत्वा)* सभां प्रपाद्य
सभाया मध्ये ऽधिदेवनम्*(=दीवनं यत्र कुर्वन्ति कितवः)* उद्धृत्य+अवोक्ष्य
+अक्षान्*(=विभीतकफलानि, केचित्शारा इति)* न्युप्य
अक्षेषूत्तानं *(=शयानम्)* निपात्य
दध्ना लवणमिश्रेणाञ्जलिनोत्तरैर् *("कूर्कुरस्सुकूर्कुर"इत्यादिभिः"श्वानमिच्छवादन्न पुरुषं छत्"इत्यन्तैः)* अवोक्षेत् प्रातर्मध्यन्दिने सायम् १

अगदो*(=अरोगो)* भवति २

शङ्खी②

शङ्खिनं*(=शङ्खवन्नदतं)* कुमारं तपोयुक्त*(=यावन्मनस्तोषमनशनादियुक्तः)*
उत्तराभ्याम् *("एते ते प्रतिदृश्येते"इत्येताभ्यां)* अभिमन्त्र्य
("ऋषिर्बोधः प्रबोधः"इत्येतया) उत्तरयोदकुम्भेन शिरस्तो ऽवनयेत्
प्रातर् मध्यन्दिने सायम् ३

अगदो*(=अरोगो)* भवति ४

यक्ष्मनिवारणम्②

यक्ष्मगृहीतामन्यां *(मातृप्रभृतिं)* वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर् *("अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां")* यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं निरस्येत् *(प्रतिमन्त्रं सम्मर्शनं निरसनं च ।)* १०

वधूवास उत्तराभिर् *("परा देही"त्यादयश्चतस्रः)* एतद्*(मन्त्रकर्म-)*विदे दद्यात् ११

दिग्वपनम्①

शिरस उन्दनम्②

ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा

(उपनयने - एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः उष्णाश्शीताश्चापः संसृजति।)
ऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः *("उष्णेनवाय" वित्येतेन)* संसृज्योष्णाश् शीतास्व् आनीय *(न शीता उष्णासु)*

हरदत्तो ऽत्र1।

(उष्णा आपः शीतास्वानयति) उ॒ष्णेनं वायवुद॒केनेह्य्, अदिंति॒: केशान्॑ **वपतु** ।

उत्तरया *(आप उन्दन्त्विऽत्येतया)* शिर उनत्ति ५

(शिरस उन्दनम् = आर्द्रीकरणम्) आपं **उन्दन्तु** जी॒वसे॑
दीर्घायु॒त्वाय॒ वर्चसे ।
ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ।

(तत्राचार्यस्संसर्जनोन्दने कृत्वा क्षुरं नापितादपादाय प्रतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते । इति स्नातकसंस्कारे हरदत्तः। नाचार्यः - अन्योऽपि ब्राह्मण इति सुदर्शनसूरिः।)

प्रवपनम्②

त्रींस्त्रीन् दर्भान् अन्तर्धायोत्तराभिश् चतसृभिः *("येनावपत्"इत्यादिभिः)* प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ६

(प्राच्यान्दिशि) **येनावंपत्** सवि॒ता क्षु॒रेण॒
सोमंस्य॒ राज्ञो॒ वरुंणस्य वि॒द्वान् ।
तेनं ब्रह्माणो! **वपते॒दम्** अ॒स्या-
ऽऽयुंष्मा॒ञ् जरंदष्टि॒र् यथा **ऽसंद्** अ॒यम्
अ॒सौ *(←अत्रोहः)*।

(दक्षिणतः) येनं पू॒षा बृह॒स्पतेंर् अ॒ग्नेर्
इन्द्रंस्य॒ चाऽऽयु॒षे **ऽवंपत्** ।
तेना॒स्याऽऽयुंषे **वप॒**
सौश्लोंक्याय स्व॒स्तयें ।

(पश्चात्) येन॒ भूय॒श् **चरांत्य्** अ॒यञ्,
ज्योक् च॒ **पश्यांति॒** सूर्यंम् ।
तेना॒स्याऽऽयुंषे **वप॒**
सौश्लोंक्याय स्व॒स्तयें ।

(उत्तरे) येनं पू॒षा बृह॒स्पतेंर् अ॒ग्नेर्
इन्द्रंस्य॒ चाऽऽयु॒षे **ऽवंपत्** ।
तेनं ते **वपाम्य्** असा॒व्*(←अत्रोहः)*
आयुंषा॒ वर्चसा॒ यथा॒ ज्योक् सु॒मना॒ **असाः** ।

क्षुर-शोधन-मन्त्रणम्②

वपन्तम् उत्तरया *("यत् क्षुरेण" इत्य् एतया)* ऽनुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ७

(नापितम् अनुमन्त्रयति-) यत् क्षु॒रेणं म॒र्चयंता *(=तीक्ष्णेन)*
सुपे॒शसा॒ वप्त्रा॒ **वपंसि॒** केशान् ।
शुन्धि॒ शिरो॒, मास्यायुः॒ **प्रमोंषीः** ।

केश-दर्भ-निक्षेपः②

आनडुहे शकृत्पिण्डे यवान् निधाय तस्मिन् केशान् उपयम्योत्तरया *("उप्त्वाय केशा"नित्येतया)* उम्बर-मूले दर्भ-स्तम्बे वा निदधाति ८

उ॒प्त्वास्य॒ केशा॒न् वरु॑णस्य॒ राज्ञो॒,
बृह॒स्पतिंस् सवि॒ता सोमों अ॒ग्निः ।
तेभ्यों *(=केशेभ्यः)* नि॒धानं बहु॒धा **ऽन्वंविन्दन्न्**
अन्त॒रा द्यावांपृथि॒वी अ॒पस् सुवः॑ ॥

---

1. https://archive.org/stream/EKAGNIKANDABHASHYAMSAMSKRUTHAM/EKAGNIKANDA%20BHASHYAM%20SAMSKRUTHAM#page/n89/mode/2up

गृहम्①

हरदत्तो ऽत्र1 ।

निर्माणम्②

("काम्यम् । अतोऽक्रियायां न दोषः ।" इति हरदत्तः।)
दक्षिणा-प्रत्यक्*(=पश्चिम)*-प्रवणम्*(=निम्नम्)* अगरावकाशम् *(खनित्रेण)* उद्धत्य, पालाशेन शमीमयेन वोदूहेनैतामेव दिशम् उत्तरया*(="यद्भूमेः क्रूर"मित्येतया)* +उदूहति ॥

यद् भूमेः क्रूरं तद् इतो हरामि,
परांचीन् निर्ऋतिं निर्वाहयामि ।
इदँ श्रेयो ऽवसानम्*(=स्थानम्)* आगन्म*(=आगतवन्तो)* देवा,
गोमद् अश्वावद् इदम् अस्तु प्र भूमं ।

एवं त्रिः ॥

स्थूणावधानम्③

(समं यथा तथा) क्लृप्तम् उत्तरय*("स्योना पृथिवी")* +अभिमृश्य
प्रदक्षिणं स्थूणागर्तान् खानयित्वा*(नकारस्छान्दसः)*
ऽभ्यन्तरं*(=बहिरारभ्य मध्ये यथा समाप्यत इति हरदत्तः, विपरीतम् इति सुदर्शनसूरिः)* पाँसून् उदुप्य *(=उद्धत्य)*

०२ स्योना पृथिवि⑤

स्योना"*(=सुखरूपा)* पृथिवि भव+
अनृक्षरा"*(=कण्टकादिरहिता)* निवे"शनी ।
य"च्छा नश् श"र्म सप्र"थाः*(=सकीर्तिः)* ।

मन्त्रः - द्वारस्थूणामन्त्रणम्⑥

उत्तराभ्यां*(=इहैव तिष्ठे)* दक्षिणं द्वारस्थूणाम् अवदधाति ३

इहैव तिंष्ठ निमिंता*(=निखाता)*
*(तक्षकृत-)*तिल्वंला*(=तिलकवती)* स्याद् इरां*(=अन्न)*वती ।
मध्ये तालप्यंस्य*(=गृह्यस्य [द्वारस्य])* तिष्ठान्*(त्)*
मा त्वा प्रापंन्न् अघायवः ।

आ त्वां कुमारस् तरुंण
आ वत्सो जगंता सह ।
आ त्वां परिस्रुतः*(=सुरायाः → घृतस्य)* कुम्भा
आ दध्नः कलंशीर् *(मन्थनार्थम्)* अयन् ।

एवमितराम् *(सव्य-द्वारस्थूणाम्)*४

वंशाधानम्③

यथाखातम् इतरा *(वंशस्तम्भान्)* अन्ववधाय
वँशम् आधीयमानम् उत्तरेण यजुषा *(="ऋतेन स्थूणौ")* ऽभिमन्त्रयते ५

ऋ॒तेन॒ स्थूणांव्*(=स्तम्भम्)* अ॒धिरोंह वँ॒शो
ऽग्रो वि॒राज॒न्न् अपंसेध शत्रून्ं ।

सिद्धागाराभिमन्त्रणम्③

(अगारम्) सम्मितम्*(=संकृप्तं)* उत्तरैर्*(="ब्रह्म च ते क्षत्रम्")* यथालिङ्गम् *(अभिमन्त्रयते)*६

ब्रह्मं च ते क्षत्रञ्ञ् च॒ पूर्वे॒ स्थूणें अ॒भिरंक्षतु ।
य॒ज्ञश् च॒ दक्षिंणाश् च॒ दक्षिंणे [स्थूणें अ॒भिरंक्षतु]।
इ॒षश् चो॒र्जश् *(शारदौ मासौ)* चापंरे [स्थूणें अ॒भिरंक्षतु]।
मि॒त्रश् च॒ वरुंण॒श् चोत्तंरे [स्थूणें अ॒भिरंक्षतु]।
ध॒र्मस् ते॒ स्थूणांराजः॒
श्रीस् ते॒ स्तूपः*(=पृष्ठवंशः)* ।*(५)*

प्रवेशविधिः②

अग्निस्थापनम्③

उद्दीपनम्④

पालाशं शमीमयं वेध्मम् *(पाकाग्वाव्)* आदीप्योत्तरयर्चा *("उद्ध्रियमाण"इत्येतया पञ्चपादया)* ऽग्निम् उद्धृत्य

उ॒द्ध्रि॒यमांण॒ उद्धंर पा॒प्मनों मा॒
यद् अविंद्वा॒न् यच् चं वि॒द्वाँश् च॒कारं ।
(रात्रौ प्रवेशे) अह्ना॒ यद् एनः॑ कृ॒तम् अंस्ति पा॒पँ
(अहनि प्रवेशे) रात्र्या॒ यद् एनः॑ कृ॒तम् अंस्ति पा॒पँ
सर्वंस्मा॒न् मोद्धृ॒तो *(त्वम्)* मुंञ्च॒ तस्मांत् ।

अगारप्रतिपादनम्⑥

उत्तरेण यजुषा *("इन्द्र स्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनः")* ऽगारं प्रपाद्य

इन्द्रंस्य *(मम)* गृ॒हा वसुंमन्तो वरू॒थिन॒स्*(=गृह[+अवयवा])* -
तान् अ॒हँ सु॒मनंसः॒ प्रपंद्ये ।

प्रतिष्ठापनम्⑥

उत्तरपूर्वदेशे ऽगारस्योत्तरया *("अमृताहुति"मित्यनया)* ऽग्निं प्रतिष्ठापयति ७

अ॒मृ॒ता॒हु॒तिम् अ॒मृतां॑याञ् जुहोम्य्*(→स्थापयामि)*
अ॒ग्निं पृ॑थि॒व्याम् अ॒मृत॑स्य॒ जित्यै॑ ।
तयां ऽन॒न्तं काम॑म् अ॒हञ् जं॑यानि
प्र॒जाप॑ति॒र् यं प्र॑थ॒मो जि॒गाय॑
+अ॒ग्निम् अ॑ग्नौ॒*(→पृथिव्यां)* स्वाहा॑ ।
(इयं वा अग्निर्वैश्वानरः इति श्रुतेः।)

उदधानायतनम्③

उदधानप्रतिष्ठा④

तस्माद् दक्षिणम् उदधानायतनं भवति ८

तस्मिन् विषूचीन् आग्रान्*(=सर्वतो-दिक्कान्)* दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरया *("अन्नपत"इत्येतया)* व्रीहियवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ९

अन्न॑प॒ते ऽन्न॑स्य नो देहि।
अ॒न॒मी॒वस्य॑*(=आरोग्यकरस्य)* शु॒ष्मिणः॑*(=बलिनः)* ।
प्रप्रं दा॒तार॑न् तारिषः।
ऊर्जं॑न्*(=अन्नं बलं वा)* नो धेहि द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।

उदकुम्भानयनम्④

तस्मिन्न् उत्तरेण यजुषा*("अरिष्टा अस्माक"मित्यनेन)* चतुर उद-कुम्भान् आनयति १०

अरि॑ष्टा अ॒स्माकं॑ वी॒रास् संन्तु॒
मा परां सेचि मे॒ धनं॑म् ।*(२४)*

(यदि उदधानं दीर्णम्,) दीर्णम् उत्तरया *("भूमिर्भूमिम् अगात्"इत्येतया)* ऽनुमन्त्रयते ११

भूमि॒र् भूमिं॑म् अगान्
मा॒ता मा॒तर॒म् अप्य् अ॑गात् ।
भू॒यास्मं पु॒त्रैः प॒शुभि॒र्
यो नो॒ द्वेष्टि॒ स भि॑द्यताम् ।*(२५)*

(यदि उदधानं दीर्णम्,) दीर्णम् उत्तरया *("भूमिर्भूमिम् अगात्"इत्येतया)* ऽनुमन्त्रयते ११

भूमि॒र् भूमिं॑म् अगान्
मा॒ता मा॒तर॒म् अप्य् अ॑गात् ।
भू॒यास्मं पु॒त्रैः प॒शुभि॒र्
यो नो॒ द्वेष्टि॒ स भि॑द्यताम् ।*(२५)*

होमः②

अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते उत्तरा आहुतीर् *("वास्तोष्पते प्रतिजानीहि, वास्तोष्पते शग्मया, वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि, अमीवहा वास्तोष्पत")* हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते १२

वा"स्तोष्पते प्र"ति जानीह्य् अस्मा"न्त्
स्व्-आवेशो"*(=सुगमो)* अनमीवो"*(=आरोग्यकरः)* भवा नः ।
य"त् त्वे"महे प्र"ति त"न् नो जुषस्व
शं" न एधि द्विप"दे शं" च"तुष्पदे ।

वा"स्तोष्पते शग्म"या*(=सुखया)* सँस"दा ते
सक्षीम"हि*(←सच समवाये)* रण्व"या*(=रममाणया)* गातुम"त्या*(=गामिन्या)*) ।
आ"वः क्षे"म*(यू=लब्धस्य रक्षणे)* उत" यो"गे*(=अलब्धस्य लाभे)* व"रं नो
(हे विश्वेदेवाः) यूय"म् पात स्वस्ति"भिः स"दा नः ।

वा"स्तोष्पते प्रत"रणो न एधि
गो"भिर् अ"श्वेभिर् इन्दो*(←इन्दिर् ऐश्वर्यकर्मा/ उदिर्वा क्लेदकर्मा)* ।
अज"रासस् ते सख्ये" स्याम
पिते"व पुत्रा"न् प्र"ति नो जुषस्व ।

२१ अमीवहा वास्तोष्पते⑤

अमीवहा" *(=व्याधिहा)* वास्तोष्पते
वि"श्वा रूपा"ण्य् आ **विश"न्** ।
स"खा सुशे"व*(फ)* **एधि** नः ।

उदकुम्भेन परिषेचनम्③

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण *("शिवं शिव"मित्यनेन)* यजुषोदकुम्भेन *(न हस्तेन)* त्रिः प्रदक्षिणम् अन्तरतो*(=न बहिः)* ऽगारं निवेशनं*(=शयनदेशः)* वा परिषिच्य

शि॒वँ॒ शि॒वम् ॥

अग्न्यन्तरानयनम्④

(ततो ऽग्न्यन्तराण्य् अप्य् औपासनादीन्य् आनयति।)

ब्राह्मणभोजनम्④

ब्राह्मणान् भोजयेद् अपूपैस् सक्तुभिर् ओदनेनेति १३

---

1. https://archive.org/stream/EKAGNIKANDABHASHYAMSAMSKRUTHAM/EKAGNIKANDA%20BHASHYAM%20SAMSKRUTHAM#page/n161/mode/2up

हेमन्तप्रत्यवरोहणम्①

हेमन्तप्रत्यवरोहणम् *(खट्वायाः)*८

उत्तरेण यजुषा *("प्रत्यवरूढो नो हेमन्तः"इत्यनेन)* प्रत्यवरुह्य

प्र॒त्यवंरूढो नो हेम॒न्तः ।

संवेशनमन्त्राः④

उत्तरैर् *("प्रतिक्षत्र"इत्यादिभिः पञ्चभिः)* दक्षिणैः पार्श्वैः नवस्वस्तरे*(=तृणशय्यायाम्)* संविशन्ति ९

(नवस्वस्तरे संविशन्)

प्रतिं क्ष॒त्रे, प्रतिंतिष्ठामि रा॒ष्ट्रे ।
प्रत्य् अश्वेंषु॒, प्रतिंतिष्ठामि॒ गोषुं ।
प्रतिं प्र॒जायां॒, प्रतिंतिष्ठामि॒ भव्यें*(=मङ्गले)* ।
इ॒ह *(स्वस्तरे)* धृतिंर्, इ॒ह विधृंतिः ।
इ॒ह रन्तिंर्, इ॒ह रमंतिः ।

दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवम् अवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठो ऽनन्तरः १०

(किञ्चित्सुप्त्वा) सं-हाय
उत्तराभ्यां *("स्योना पृथिवि" "बडित्थे"त्येताभ्यां)* पृथिवीमभिमृशन्ति ११

०८ स्योना पृथिवि⑤

स्योना" *(=सुखरूपा)* पृथिवि भव+
अनृक्षरा" *(=कण्टकादिरहिता)* निवे"शनी ।
य"च्छा नश् श"र्म सप्र"थाः*(=सकीर्तिः)* ।

बड् इ॒त्था*(त्थं)* पर्वंतानाङ्*(→मेघानाम्)*
खि॒द्रम्*(=छिद्रं →छेदनम्)* बिंभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूंमि प्रवत्वति*(=प्रवणवति)*
म॒ह्ना*(=महिम्ना) (देवादीन्)* जि॒नोषिं*(=तर्पयसि)* म॒हि॒नि॒*(=महति)* ।*(र४)*
(अत्र देवप्रीत्या वृष्टिरिति चक्रम् उच्यते।)

एवं संवेशनादि त्रिः १२

("उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वान्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वे"(आश्व.गृ.४६१८))

होमविशेषाः①

उपाकरण समापनयोः काण्डर्षीणां स्विष्टकृत्-स्थानीयः होमः③

(शिष्टाचारानुसारेण मध्याह्नात् परं)
अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धेषु *(शिष्येषु)* काण्ड-ऋषिभ्यो जुहोति,
सदसस्पतये, सावित्र्या,
ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा
उपहोमो *(= सांहितीभ्यो, याज्ञिकीभ्यो, वारुणीभ्यो, ब्रह्मणे स्वयंभुवे इति सुदर्शनसूरिः। हरदत्तस्तु जयादय इति।)*,
वेदाहुतीनाम् उपरिष्टात् सदसस्पतिम् इत्येके ३

####### ०८ सदसस्पतिमद्भुतम् प्रियमिन्द्रस्य

स"दसस्प"तिम् अ"द्भुतं
प्रिय"म् इ"न्द्रस्य का"म्यम् ।
सनिं" *(=दानरूपम्)* मेधा"म् अयासिषम् ६

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

होम-स्थाने तर्पणम् बहुधा क्रियते।
होमाङ्गत्वेनाध्ययनम् इच्छन्ति केचित्।

स्वयं प्रज्वलिते ऽग्नौ समिदाधानम्③

सर्वत्र स्वयं *(धमनादि पुरुषप्रयत्नमन्तरेण)* प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां *(=उद्दीप्यस्व जातवेदः, मा नो हिंसीः)* समिधावादध्यात् ५

उद्दीप्यस्व जातवेदो
ऽपघ्नन् निर्ऋतिं ममं ।
पशूँश् च मह्यम् आ वह
जीवंनञ् च दिशों दश ।*(२५)*

मा नों हिँसीज् जातवेदो
गाम् अश्वं पुरुषञ् जगंत् ।
(परहवींष्य्) अबिंभ्रद*(न्)* अग्न आगंहि*(=आगच्छ)*,
श्रिया मा परिंपातय ॥ (9)

जातकर्म①

अभिमर्शनम्③

जातं *(=जातमात्रम्, "प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते")* वात्सप्रेण *(=दिवसस्परीत्येषः)* +अभिमृश्य,

दिव"स् प"रि प्रथमं" **जज्ञे** अग्नि"र्
अस्म"द् द्विती"यम् प"रि जात"वेदाः ।
तृती"यम् अप्सु" नृ-म"णा अ"जस्रम्
इ"न्धान एनं **जरते***(=स्तौति)* स्वाधीः" *(=सुप्रज्ञाता)* ।

(प्रतिज्ञा+ऋक्। अग्रिमायाम् उत्तरम्।)
विद्मा" ते अग्ने त्रेधा" *(रूपाणि अग्नि-विद्युत्-सूर्यास्)* त्रया"णि
विद्मा" ते स"द्म *(नानाकुण्डेषु)* वि"भृतम् पुरुत्रा" *(=बहुधा)*।
विद्मा" ते ना"म परमं" गु"हा य"द्
विद्मा" त"म् उ"त्सं *(=fount)* य"त आजग"न्थ ।

(प्राक्तनाया विस्तारः!) समुद्रे" त्वा नृम"णा अप्सु" अन्त"र्
नृच"क्षा *(=नृद्रष्टा)* ईधे *(=दीपयते)* दिवो" अग्न ऊ"धन्न् *(=उधस्स्थानीये मेघे)* ।
तृती"ये त्वा" र"जसि *(=लोके)* तस्थिवाँ"सम्
ऋत"स्य यो"नौ महिषा" अहिन्वन्न् *(=बुद्धवन्तः)* ।

अ"क्रन्दद् अग्निः" स्तन"यन्निव द्यौः"
क्षा"मा *(=पृथिवीं)* **रे"रिहद्** *(=आस्वादयन्)* वीरु"धः *(={वृक्ष}गुल्मान्)* **समञ्ज"न्न्** ।
सद्यो" **जज्ञानो"** *(दावानलः)* वि" ही"म् **इद्धो"**
अ"ख्यद् आ" रो"दसी भानु"ना **भात्य्** अन्तः" ।

उशि"क् *(=कामयिता)* पावको" अरतिः" *(=गन्ता)* सुमेधा"
म"र्तेष्व् अग्नि"र् अमृ"तो नि"धायि ।
इ"यर्ति *(=गमयति)* धूम"म् अरुष"म् *(=महत्)* भ"रिभ्रद्
उ"च् छुक्रे"ण शोचि"षा द्या"म् इ"नक्षत् *(=दीपयत्)*।

वि"श्वस्य केतु"र् भु"वनस्य ग"र्भ
आ" रो"दसी अपृणाज् *(=अपूरयत्)* जा"यमानः ।
वीडुं" *(=दृढं)* चिद् अ"द्रिम् अभिनत् पराय"ञ् *(=परागच्छन्)*
ज"ना य"द् अग्नि"म् अ"यजन्त प"ञ्च ।

श्रीणा"म् उदारो" **धरु"णो** रयीणा"म्
मनीषा"णाम् **प्रा"र्पणः** सो"म-गोपाः ।
व"सोः सूनुः" स"हसो अप्सु" **रा"जा** *(=दीप्यमानः)*
वि" **भात्य्** अ"ग्र उष"साम् **इधानः"** ।

य"स् ते अद्य" **कृण"वद्** भद्रशोचे
ऽपूपं" देव घृत"वन्तम् अग्ने।
प्र" तं" **नय** प्रतरां" *(=नितरां)* व"स्यो *(=वसीयः)*
अ"च्छाभि" द्युम्नं" *(=धनं)* देव"भक्तं यविष्ठ ।

आ" त"म् **भज** सौश्रवसे"ष्व् *(स्वन्नेषु [यागेषु])* अग्न
उक्थ"-उक्थ आ" **भज** शस्य"माने ।

प्रियः" सू"र्ये प्रियो" अग्ना" **भवात्य्**
उ"ज् जाते"न *(पुत्रादिना)* **भिन"दद्** *(=उद्भिद्य प्रकाशताम्)* उ"ज्ज"नित्वैः *(=जनिष्यमाणैः)*।

त्वा"म् अग्ने य"जमाना अ"नु द्यू"न्
वि"श्वा व"सूनि **दधिरे** वा"र्याणि *(=वरणीयानि)* ।
त्व"या सह" द्र"विणम् **इच्छ"माना**
व्रजं" गो"मन्तम् उशि"जो *(=मेधाविनो)* वि" **वव्रुः** ।

दृशानो" रुक्म" *(=रोचमानः)* उर्व्या" *(=महत्या)* **व्य"द्यौद्**
दुर्म"र्षम् आ"युः श्रिये" **रुचानः**" ।
अग्नि"र् अमृ"तो **अभवद्** व"योभिर्
य"द् एनं द्यौ"र् **अ"जनयत्** सुरे"ताः ॥

उपस्थ आधानम्⑤

उत्तरेण यजुषोपस्थ आधाय *(="अस्मिन्नह"मित्यनेन)*,

अ॒स्मिन्न॒हँस॒हस्रं॑ पुष्या॒म्येध॑मान॒स् स्वे वशे॑ ।

अभिमन्त्रणम्⑤

उत्तराभ्याम् *("अङ्गादङ्गाद्" इति)* अभिमन्त्रणं ,

अङ्गा॑दङ्गा॒त्संभ॑वसि॒ हृद॑या॒दधि॑ जायसे ।
आ॒त्मा वै पुत्र॒नामा॑ऽसि॒ स जी॑व श॒रद॑श्श॒तम् ।

मूर्धन्यवघ्राणम्⑤

("अश्मा भवे"ति) मूर्धन्यवघ्राणं,

अश्मा॑ भव पर॒शुर्भ॑व॒ हिर॑ण्य॒मस्तृ॑तं भव ।
प॒शू॒नान्त्वां हिङ्का॒रेणा॒भि जि॑घ्राम्य् असौ*(→नामनिर्देशः)*।

दक्षिणकर्णे-जपः⑤

("मेधां त" इति) दक्षिणे कर्णे जापः १

मे॒धान् ते॑ दे॒वस् संवि॒ता
मे॒धान् दे॒वी सर॑स्वती ।
मे॒धान् ते॑ अ॒श्विनौ॑ दे॒वाव्
आध॑त्तां॒ पुष्क॑रस्रजा ।

("अभिजिघ्राम्यसौ") नक्षत्रनाम च निर्दिशति २

तद्रहस्यं भवति *(सूक्तवाकाभिवादनादिष्वपि!)*३

मधु-घृत-प्राशनम्③

मधु घृतम् इति संसृज्य
तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्टर्क्य *(= शिखाबन्धनवत्सरन्ध्रेण ग्रन्थिना)*,
बध्वा
ऽवदाय
+उत्तरैर् मन्त्रैः *("त्वयि मेधाम्" इति)* कुमारं प्राशयित्वा,

त्वयिं मे॒धां त्वयिं प्र॒जां
त्वय्य् अ॒ग्निस् तेजों दधातु ।
त्वयिं मे॒धां त्वयिं प्र॒जां
त्वयीन्द्रं इन्द्रि॒यं दंधातु ।
त्वयिं मे॒धां त्वयिं प्र॒जां
त्वयि॒ सूर्यो॒ भ्राजों दधातु ।

स्नापनम्⑤

प्रतिज्ञा⑥

उत्तराभिः पञ्चभिस् *(="ऽक्षेत्रियै त्वे"त्यादिभिः)* स्नापयित्वा,

क्षे॒त्रि॒यै *(=अचिकित्स्यव्याधेः)* त्वा॒ निर्ऋत्यै त्वा..
द्रु॒हो मुंञ्चामि॒ वरुंणस्य॒ पाशांत् ।
अ॒ना॒गसं॒ ब्रह्मंणे त्वा करोमि
शि॒वे ते॒ द्यावांपृथि॒वी उ॒भे इ॒मे ।

शान्तिवचनम्⑥

शन् तें अ॒ग्निस् स॒हाद्भिर् अंस्तु॒
शं द्यावांपृथि॒वी स॒हौषंधीभिः ।
शम् अ॒न्तरिंक्षँ स॒ह वातेंन ते॒
शन् ते॒ चतंस्रः प्र॒दिशों भवन्तु।

या दैवी॒श् चतंस्रः प्र॒दिशो॒ वातं-पत्नीर्,
अ॒भि सूर्यों विच॒ष्टे *(=विपश्यति)* ।
तासांन् त्वा ऽऽज॒रस॒ आ दंधामि॒।
प्र यक्ष्मं एतु॒ निर्ऋतिं परा॒चैः *(=प्राङ्मुखः)* ।

अवर्तिनिवारणम्⑥

अमोंचि॒ यक्ष्मांद् दुरि॒ताद् अवंर्त्यै *(=आपत्तः)*।
द्रु॒हः पाशा॒न् निर्ऋत्यै॒ च+उदंमोचि ।
अहा॒ *(=अहासीत्)* अवंर्ति॒म् *(=दारिद्र्यम्)*, अविंदत् स्यो॒नम् *(=सुस्वम्)*।
अप्यंभूद् भ॒द्रे सुंकृ॒तस्यं लो॒के ।

सूर्यग्रहणमोक्षनिदर्शनम्⑥

1

सूर्यम् ऋतन् *(=प्राप्तम्)* तमसो ग्राह्या
यद् देवा अमुञ्चन्नसृजन् व्येनसः *(=व्यसृजन् एनसः)* ।

(प्रतिज्ञापूर्तिः-)
एवम् अहम् इमं क्षेत्रियाज् *(=आनुवंशिकाद् [रोगात्])* जामिशँसाद् *(=बन्धूक्ताद्)*
द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

दधि-घृत-प्राशनम्⑤

दधि घृतमिति संसृज्य कांस्येन पृषदाज्यं व्याहृतीभिरोङ्कारचतुर्थाभिः *("भूः स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम्")* कुमारं प्राशयित्वा, अद्भिश् शेषं संसृज्य गोष्ठे निनयेत् ४

भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा सुवस्स्वाहा। ॐ स्वाहां ॥

मातुर् उपस्थ आधानम्③

उत्तरया *(="मा ते कुमारम्")* मातुरुपस्थ आधाय,

मा ते कुमारँ रक्षोवधीन्
मा धेनुरत्यासारिणीं ।
प्रिया धनस्य भूया
एधमाना स्वे गृहे ।

दक्षिणे स्तने प्रतिधाप्य⑤

उत्तरया *(="अयं कुमारः")* दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्य,

अयं कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः ।
यस्मै त्वरँ स्तन! प्रप्याय *(=प्रक्षर)*
+आयुर्वर्चो यशो बलम् ।

पृथिव्या अभिमर्शः⑤

उत्तराभ्यां *(="यद्भूमेर्हृदयम्")* पृथिवीमभिमृश्य,

- यद्भूमेर्हृदयन्दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । तदुर्वि पश्यं *(=पश्येयम्)* माऽहं पौत्रमघँ रुदम् ।
- यत्ते सुसीमे हृदयं वेदाहं तत् प्रजापतौ *(=चन्द्रमसि [छायारूपेण])* । वेदामस तस्यं ते वयं माऽहं पौत्रमघँ रुदम् ।

संविष्टस्याभिमर्शनम्⑤

उत्तरेण यजुषा *(="नामयति न रुदति")* संविष्टम् ॥

न +आमंयति, न रुंदति, यत्रं वयं वंदामसि, यत्रं चाभिमृंशामसि ।

सूतकम्

उदकुम्भनिधानम्③

उत्तरेण यजुषा शिरस्य् उदकुम्भं निधाय,

आपंस्सुप्तेषुं जाग्रत रक्षाँसि निरितो नुंदद्ध्वम् ।

सूतकहोमः④

सर्षपान् फलीकरणमिश्रानञ्जलिनोत्तरैस् त्रिस्त्रि प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा

हरदत्तो ऽत्र2।

- *(सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् जुहोति।)*

अयं कलिं पतयंन्तँ*(=प्रतिगच्छन्तम्)* श्वानम् इवोद्-वृंद्धम् ।
अजां वाशिंताम् इव मरुतः पर्यांद्ध्वँ*(=पर्यास्यध्वम्)* स्वाहां ।

शण्डेरथश्*(शण्डो रथे यस्य)* शण्डिंकेर*(शण्डिकम् बलम् ईरयति)* उलूखलः ।
च्यवंनो नश्यंताद् इतः स्वाहां ।

अयश् शण्डो मर्कं
उपवीरं*(यमवेक्ष्यान्ये वीरा न्यूनाः)* उलूखलः ।
च्यवंनो नश्यंताद् इतः स्वाहां ।

केशिनीश् श्वलोमिनीः खजांपो*(=खञ्जा =पङ्गवयो भूत्वाप्नुवन्ति)*
ऽजोपंकाशिनीः*(=अजनिभाः)* ।
अपेंत नश्यंताद् इतस् स्वाहां ।

मिश्रवांससः कौबेरका
रंक्षोराजेन प्रेषिंताः ।
ग्रामँ सजांनयो गच्छन्ती-
च्छन्तों ऽपरिदाकृतान्थ्*(अनुपनीतान् - "अग्नये त्वा परिददामीति" तत्र मन्त्रः)* स्वाहां ।

एतान् घ्नंतैतान् गृंह्णीते-
त्य् अयं ब्रह्मंणस्पुत्रः ।
तान् अग्निः पर्यंसरत्
तान् इन्द्रस् तान् बृहस्पतिः ।
तान् अहं वेंद ब्राह्मणः
प्रंमृशतः कूंटदन्तान्,
विंकेशान् लंबनस्तनान्त् स्वाहां ॥ (13)

नक्तञ्चारिणं उरस्पेशाञ्*(=उरस्युज्ज्वलान्)*
छूंल-हस्तान् कंपालपान् ।
पूर्वं एषां पिता *("एतान् घ्नंतैतान् गृंह्णीत")*+इत्य्
उच्चैश् श्रांव्य कर्णकः ।

मा॒ता जंघ॒न्यां सर्पंति॒
ग्रामें विधु॒रम् इ॒च्छन्ती॒ स्वाहां ।

नि॒शी॒थ॒चा॒रिणी॒ स्वसां
स॒न्धिना॒ प्रेक्षंते॒ कुलंम् ।
या स्वपंन्तं बो॒धयंति॒
यस्यै॒ विजांतायां॒ मनः ।
तासां॒ त्वं कृंष्ण॒वर्त्मंने
क्लो॒मानँ॒(=श्वासकोशः) हृदंयं॒ यकृंत्(=liver) ।
अग्ने॒ अक्षींणि नि॒र्दह॒ स्वाहां ।

(पिता) संशास्ति- "प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नावावपते"ति ६

एवमहरहरानिर्दशतायाः (="निर्दशा"निर्गता दशभ्योऽहोरात्रेभ्यो या रात्रिस्सा)७

प्रवासाद् एत्य②

प्रवासादेत्य जातकर्म②

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं (=अङ्गादङ्गात्)

अङ्गांदङ्गा॒त् संभंवसि॒ हृदंया॒दधिं जायसे । वे॒दो वै पुत्र॒नामांऽसि॒ स जींव श॒रदंश्श॒तम् ।

मूर्धन्यवघ्राणं (=अश्मा भव) दक्षिणे कर्ण

मूर्धन्यवघ्राणम् -

अश्मां भव पर॒शुर्भंव॒ हिरंण्य॒मस्तृंतं भव ।
प॒शू॒नान्त्वां हिङ्का॒रेणा॒भि जिंघ्राम्य् असौ(→नामनिर्देशः)।

कर्णे जपः⑤

उत्तरान्मन्त्रान् (=अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिः) जपेत् १२

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(हे यजमान)
अ॒ग्निर् आयुंष्मा॒न् ,
स वन॒स्-पतिंभि॒र् आयुंष्मा॒न् ,
तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।

सोम॒ आयुंष्मा॒न् स ओषंधीभिर् [आयुंष्मा॒न् तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) य॒ज्ञ [आयुंष्मा॒न्], स दक्षिंणाभि॒र् आयुंष्मा॒न्, [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायुंष्म॒त्, तद्ब्रांह्म॒णैरायुंष्मत् , [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) दे॒वा आयुंष्मन्तः।
ते॒ऽमृतेंन [+आयुंष्मन्तः] [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

पि॒तर॒ आयुंष्मन्त॒स् ते स्व॒धयाऽऽयुंष्मन्त॒स्, तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अग्निरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्यते । सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्स्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

कुमार्या अभिमन्त्रणम्②

कुमारीमुत्तरेण यजुषा *("सर्वस्मादात्मनस्संभूताऽसि सा जीव शरदंश्शतम् । ")* ऽभिमन्त्रयते १३

सर्वस्माद् आत्मनस् संभूताऽसि, सा जीव शरदंश् शतम् ।

---

1. https://vishvAsa.github.io/devaH/lokAntaram/images/solar_eclipse_receeding.jpg

2. https://archive.org/stream/EKAGNIKANDABHASHYAMSAMSKRUTHAM/EKAGNIKANDA%20BHASHYAM%20SAMSKRUTHAM#page/n153/mode/2up

नाम①

उचितनामानि②

स्त्रियां③

नक्षत्र-नामा नदी-नामा वृक्ष-नामा च गर्हिताः १३

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता *(=गौरी शालीत्याद्या)* वरणे परिवर्जयेत् १४ ...

अयुजाक्षरं कुमार्याः ११

पुंसि③

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं *(=क्विबन्तोत्तरम्)* दीर्घाभिनिष्ठानान्तं *(=दीर्घात्परोऽभिनिष्ठानो विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत्)* घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् *(यरलवा अन्तस्थाः।)*
+++(हरदत्तोदाहरणानि - गाः श्रयते इति गोश्रिः । गां प्रीणतीति गोप्रीः । हिरण्यः ददातीति हिरण्यदाः भूरिदाः हरदत्त इत्यादीन्युदाहरणानि । सुदर्शनसूर्युदाहरणानि - द्व्यक्षरस्योदाहरणं - वाः उदकं ददातीति वार्दाः, गिरं ददातीति गीर्दाः इत्यादि । चतुरक्षरस्य तु भाष्योक्तं "द्रविणोदाः वरिवोदाः" इति । एतद्द्वयमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा युवतिदाइत्यादि ॥)+++ ९

अपि वा यस्मिन्स्वित्युपसर्गस्स्यात् तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् *(सुभद्रस्सुमुख इत्याद्युदाहरणम् । सुजातः सुदर्शन इत्यादि ।)* १०

कालः②

दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ८

विधिः②

(भर्तुश्च नापितकर्म । ... तत्र प्रयोगः शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेदिति (आप.ध.२१५११) ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता माता च नामाग्रे ऽभिव्याहृत्य +आशीर्वचनं ब्राह्मणैरभिव्याहारयेताम् । अमुष्मै स्वस्तीति कल्पान्तरे दर्शनात् ।) तद्रहस्यं भवति ॥ *(सूक्तवाकाभिवादनादिष्वपि! नामकरणे दत्ते नाम्न्यप्य् अन्वेति सूत्रमिदमिति सुदर्शनसूरिः, आचारेऽपि। लौकिकं नाम भिन्नम् भवति।)*

पाकयज्ञः①

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥
+++(लोकशब्देन शिष्टा उच्यन्ते ।
केचित् - पाकयज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाकशब्दोऽल्पवचनः, यथाक्षिप्रं यजेत पाको देव (आप.गृ.२०१५) इति । पाकगुणको यज्ञः पाकयज्ञ इति निर्वचने आज्यहोमेषु संज्ञा न स्यात् ।)+++ *(अपरे - सप्तानां औपासनहोमादीनां<पाकयज्ञशब्दः> संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, नतु श्रौतानां विवाहादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् ।)*

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः②

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः।

(वैकल्पिकः।) १० *(अत्र न दर्शपूर्णमासप्रकृतिः। अग्निहोत्रप्रकृतिः।)*

द्विर्जुहोति *(=अग्निहोत्राहुत्योरुभयोर्धमः पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं स्विष्टकृतं चाधिकृत्य विहितः)* द्विर्निमार्ष्टि *(=अग्निहोत्रवल्लेपनिमार्जनम्)* द्विः प्राश्नात्य् *(=अङ्गुलिप्राशनम्, ततः प्रक्षालनम्)* उत्सृत्याचामति *(= यत्तत्रतृतीयं प्राशनं बर्हिषोपयम्योदङ्ङावृत्योत्सृप्याचामतीति तच्चोदितम्)* निर्लेढीति *(=द्विःस्रुचं निर्लेह्य)* ११

प्रायश्चित्तानि①

फलादिपातः②

यद्येनं वृक्षात् फलमभिनिपतेद् वयो *(=पक्षी)* वा ऽभिविक्षिपेद् अवर्षतर्क्ये वा बिन्दुर् अभिनिपतेत् तदुत्तरैर् *(ऽयदि वृक्षादिऽत्यादिभिः)* यथालिङ्गं प्रक्षालयीत ८

अद्भुतदर्शनम्②

आगारस्थूणाविरोहणे*(=अङ्कुरजनने)*, *(अगारे)* मधुन उपवेशने, कुप्त्वां*(चुल्ल्यां, अम्बरीषे)* कपोतपददर्शने, ऽमात्यानां *(अमा सह वसन्तीति पुत्रभ्रात्रादयः, तेषाम् बहूनाम्)* शरीर-रेषणे*(=व्याधौ मरणे वा)*, ऽन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्व्
अमावास्यायां निशायां *(= चतुर्धाविभक्तायां रात्रेः द्वतीये भागे)* यत्रापां न शृणुयात्
तदग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त उत्तरा *("इमं मे वरुण, तत्वायामि"इत्येकादश)* आहुतीर् हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ९

परिषेचनान्तं कृत्वा
ऽभिमृतेभ्य उत्तरया *(ऽइमं जीवेभ्यऽ इत्येतया)* दक्षिणतो ऽश्मानम् *(मृत्युवारणार्थम्)* परिधिं दधाति १०

पुंसुवनम्①

पुंसवनम्②

पुँसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ।

पुँ॒ सु॒वनंम् असि ।

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीचीं वा शाखा ततस्सवृषणां शुङ्गामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥

(दक्षिणे नासिकाछिद्रे न्यग्रोधशृङ्गारसमपि नयति)

क्षिप्र-पुंसवनम्③

(यजुषाऽभिमर्शनम्)

अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसम् उदकम् आहृत्य, पत्तस् *(=पादयोः)* तूर्यन्तीं *(=ओषधिविशेषं)* निधाय, मूर्धञ् +शोष्यन्तीम् उत्तरेण यजुषा*(आभिष्ट्वाहं दशभिरभिमृशामि)* ऽऽभिमृश्य+, एताभिर् अद्भिरुत्तराभिर्*(यथैव सोमः पवते)* अवोक्षेत् ॥

(अङ्गुलीभिर्) आ॒भिष् ट्वा॒ ऽहं द॒शभिंर् अ॒भिमृंशामि॒ - दश॒मास्यांय॒ सूतंवे ।*(२४)*

मन्त्रः⑥

- यथै॒व सोमः॒ पवंते॒ यथां समु॒द्र एजंति ।
  ए॒वन्ते गर्भ॒ एजंतु स॒ह ज॒रायुंणा नि॒ष्क्रम्य॒ प्रतिंतिष्ठतु ।
  आयुंषि ब्रह्मवर्च॒सि य॒शसिं वी॒र्येंऽन्नाद्यें ।

यथै॒व सोमः॒ पवंते॒, यथां समु॒द्र एजंति*(=कम्पते)*,
ए॒वन्ते गर्भ॒ एजंतु।
स॒ह ज॒रायुंणा*(=गर्भवेष्टनेन)* नि॒ष्क्रम्य॒ प्रतिंतिष्ठतु - आयुंषि ब्रह्मवर्च॒सि य॒शसिं ।

दश॒ मासा॒ञ् छशंयानो
धा॒त्रा हि तथां कृ॒तम् ।
ऐतु॒ गर्भो॒ अक्षिंतो
जी॒वो जीवंन्त्याः ।

आ॒यमंनीर् यमयत॒ गर्भ॒म्
आपों देवी॒स् सरंस्वतीः ।
ऐतु॒ गर्भो॒ अक्षिंतो
जी॒वो जीवंन्त्याः ।

परिषेचनान्ते ततो वक्ष्यमाणं कर्म ॥

अवोक्षणमन्त्रः③

अनवस्नातया कुमार्या दृषत्पुत्रे दृषत्पुत्रेण पेषयित्वा परिप्लाव्यापेरणाग्निं प्राचीमुत्तानां निपात्योत्तरेण यजुषाऽङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपि नयति ।

पुमाँसं जनयति ।

जरायुपतने ऽवोक्षणम्②

यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभ्यामवोक्षेत् ।

तिल॒दे *(जरायो!)* ऽवंपद्यस्व॒*(=अवपत)*, न मा॒ँसम् अंसि॒, नोदलं*(र)*म् ।*(र४)*

स्थ॒वि॒त्र्य् अवंपद्यस्व॒, न मा॒ँसेषु॒, न स्नावंसु॒*(=tendon)* न ब॒द्धमंसि म॒ज्जसुं ।
निरैंतु॒ पृश्नि॒*(=स्वल्परूपं)* शेवं*(=सुख)*लँ शु॒ने ज॒राय्व् अ॒त्तवें ॥ (11)

सीमन्तोन्नयनम्①

सीमन्तोन्नयनम्②

होमः③

शम्याः*(=युगकीलाः)* परिध्यर्थे विवाह+उपनयन-समावर्तन-सीमन्त-चौल-गोदान-प्रायश्चित्तेषु २ *(अथ परिधीन् परिदधाति। तत आघारसमिधौ।)*

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ आपस्तम्बगृह्यसूत्र १४.१ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽशिषो वाचयित्वा,
अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धायाम् *(चौले - अन्वारब्धे)*
उत्तरा आहुतीर् हुत्वा *(= " धाता ददातु नो रयिम्" इति चतस्रो, "यस्त्वा हृदा कीरिणे"ति चतस्रः)*
जयादि प्रतिपद्यते ॥
परिषेचनान्तं कृत्वा

धा॒ता द॑दातु नो र॒यिम्
ईशा॑नो॒ जग॑त॒स्*(!)*पतिः॑ ।
स नः॑ पू॒र्णेन॑ वावनत् ।

धा॒ता प्र॒जाया॑ उ॒त रा॒य ईं॑शे *(=ईष्टे)*
धा॒तेदं विश्व॒म् भुव॑नं जजान ।
धा॒ता पु॒त्रं यज॑मानाय॒ दाता॑
तस्मा॑ उ ह॒व्यं घृ॒तव॑द् विधेम ।

धा॒ता द॑दातु नो र॒यिम्
प्राचीं॑ जी॒वातु॒म् अक्षि॑ताम् ।
व॒यं दे॒वस्य॑ धीमहि
सुम॒तिँ स॒त्य-रा॑धसः*(=धनस्य)* ।

धा॒ता द॑दातु दा॒शुषे॒ वसू॑नि
प्र॒जाका॑माय मी॒ढुषे॑ *(=सेक्त्रे)* दुरो॒णे *(=दारेषु)* ।
तस्मै॑ दे॒वा अ॒मृताः॒ सं व्य॑यन्तां॒ *(=ददतु)*
विश्वे॑ दे॒वासो॒ अदि॑तिः स॒जोषाः॑ ।

य"स् **त्वा** हृदा" कीरि"णा *(=स्तोत्रिणा)* म"न्यमानो"
ऽमर्त्यं म"र्त्यो **जो"हवीमि** ।
जा"तवेदो **य"शो** अस्मा"सु **धेहि**
प्रजा"भिर् अग्ने **अमृतत्व"म् अश्याम्** ॥

य"स्मै त्वँ" सुकृ"ते जातवेद उ"
लोक"म् अग्ने कृण"वः *(=कुर्याः)* स्योन"म् *(सुखमयम्)*।
अश्वि"नँ स" पुत्रि"णं वीर"वन्तं
गो"मन्तँ रयिं" नशते *(=प्राप्नोति)* स्वस्ति" ॥

त्वे" सु" पुत्र *(आमन्त्रिताङ्गत्वाद् अनुदात्तः←)*शवसो"
ऽवृत्रन् *(=अवर्तन्त)* का"म-कातयः *(=काम-कामनाः [सुतयः])* ।
न" त्वा"म् इन्द्रा"ति रिच्यते ।।

उक्थ"उक्थे सो"म इ"न्द्रं ममाद
नीथे"नीथे *(समाप्ते समाप्ते)* मघ"वानँ सुता"सः ।
य"द् ईँ" सबा"धः पित"रं न" पुत्राः"
समान"-दक्षा *(=समानबलाः)* अ"वसे ह"वन्ते ।

सीमन्तोन्नयनम्③

परिषेचनान्तं कृत्वा ऽपरेणाग्निं प्राचीम् उपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर् दर्भ-पुञ्जीलैश् शलालु-ग्लप्सेनेत्य् *(→उदुम्बर-फल-सङ्घातेन)* ऊर्ध्वं सीमन्तम् उन्नयति व्याहृतीभिर् उत्तराभ्यां च ।

वीणागानम्③

गायतम् इति वीणा-गाथिनौ संशास्ति ॥

("सालवीः" इत्येषा)

न सर्वेषां ब्राह्मणानाम् अपि तु साल्वानाम्*(=साल्व-देश-निवासिनाम्)* ॥

(यमुनातीरवासिनाम्)

उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणानामितरा ।

यौगंन्धरिर् एव नो॒ राजेति॒ साल्वीँर् अवादिषुः ।
विवृ॑त्तचक्रा॒ आसीँना॒स् तीरेँण यमुने॒ तवं ।

(सर्वासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम्)
(अन्येषाम् - "सोम एव नो राजा" इत्येषा।) नदी-निर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥

सोमं एव नो॒ राजेत्य्
आंहुर्ब्राह्म॒णीः प्र॒जाः ।
विवृ॑त्त-चक्रा॒ आसीँना॒स्
तीरेँणासौ॒ *(→उपजीव्यनदीनाम)* तवं ।

(पूर्वमेवैतदर्थम् उप्तान्) यवान् विरूढान् *(शिरसि वध्वाः)* आबध्य,
(वधूर्) वाचं यच्छत्य् आनक्षत्रेभ्यः ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीम् उदीचीं वा दिशम् उपनिष्क्रम्य
वत्सम् अन्वारभ्य
व्याहृतीश् च जपित्वा
वाचं विसृजेत् ॥

(इह केचिद् अध्येतारो "यच्छतो" "विसृजत" इति द्विवचने पठन्ति ।)
व्याहृतयस् समस्ताः याजमान-समाम्नायात् प्रत्येतव्याः ॥

समिदाधानम्①

परिमार्जनम्②

परि त्वेति परिमृज्य

प"रि त्वाऽग्ने प"रिमृजाम्य् आ"युषा च ध"नेन च ।
सुप्रजाः" प्रज"या भूयासँ,
सुवी"रो वीरै"स्, सुव"र्चा व"र्चसा, सुपो"षः पो"षैस्, सुगृ"हो गृहै"स्, सुप"तिः प"त्या*(→आचार्येण)*, सुमेधा" मेध"या, सुब्र"ह्मा *(स)*ब्रह्मचारि"भिः ।

समिदाधानम्④

तस्मिन्न् उत्तरैर् मन्त्रैस् *("अग्नये समिध"मित्यादिभिः द्वादशभिः प्रतिमन्त्रं)* समिध आदध्यात् २१

अग्न"ये समि"धम् आ"हार्षं
बृहते" जात"-वेदसे ।
य"था त्व"म् अग्ने समि"धा समिद्ध्य"स,
एवं" मा"म् आ"युषा व"र्चसा सन्या" *(=लाभेन)* मेध"या प्रज"या पशु"भिर् ब्रह्मवर्चसे"नान्ना"द्येन*(=अन्नादनेन)*
स"मेधय स्वा"हा ।

(हे समित्, अग्नेर्) ए"धो*(←इन्धी दीप्तौ)* ऽस्य्,
एधिषीम"हि स्वा"हा ।

समि"द् असि,
समेधिषीम"हि *(अग्निं)* स्वा"हा ।

ते"जोसि,
ते"जो म"यि धेहि स्वा"हा ।*(५)*

अ"पो*(=कर्म)* अद्य" +**अ"न्वचारिषँ**
*(श्रद्धा)***र"सेन स"मसृक्ष्महि***(=संसृष्टो भवेयम्। समगन्महीति शाकले)* ।
प"यस्वाँ*(→हविष्मान्)* अग्न आ"गमन्
तं" मा सँ"सृज व"र्चसा स्वा"हा ।

सं" माऽग्ने व"र्चसा सृज
प्रज"या च ध"नेन च स्वा"हा ।

विद्यु"न्*(र्)* मे अस्य देवा"
इ"न्द्रो विद्या"त् सह"र्षिभिः स्वा"हा ।*(५)*

अग्न"ये बृहते" ना"काय स्वा"हा ।
(दिविनाको नामाग्निः इति ब्राह्मणम् ।)

द्या"वापृथिवी"भ्याँ स्वा"हा ।

एषा" ते अग्ने समि"त्,
त"या व"र्द्धस्व चा"प्यायस्व च,
त"याऽहं" व"र्धमानो भूयासम्, आप्या"यमानश्च स्वा"हा ।

यो" माऽग्ने भागि"नँ सन्त"म्
अ"थाभाग"ञ् चि"कीर्षति ।

अभाग"म्*("नञ्सुभ्याम्")* अग्ने तं" कुरु
मा"म् अग्ने भागि"नं कुरु स्वा"हा ।*(५)*

समि"धम् आधा"याग्ने
स"र्वव्रतो भूयासँ स्वा"हा ।

एवम् अन्यस्मिन्न् अपि *(अग्नौ, तस्मिन्न् एव वा धार्यमाणे -)* सदा ऽरण्याद् *(न ग्राम्यात् फलवतः)* एधान् आहृत्य *(समिदाधानं कुर्यात्)*२२ *(नात्र पलाशनियमः!)*

सर्पबलिः①

उपक्रमः②

श्रावण्यां पौर्णमास्याम् अस्तमिते स्थालीपाकः ५

(श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इति श्रावण्याम्।)

किंशुकहोमः③

पार्वणवद् आज्यभागान्ते स्थालीपाकाद् +धुत्वा
ऽञ्जलिनोत्तरैः प्रतिमन्त्रं *(३)* किंशुकानि जुहोति ६

जु॒ग्धो मशंको, जु॒ग्धा वितृंष्टिर्, जु॒ग्धो व्यंद्ध्व॒रः स्वाहां ।
जु॒ग्धो व्यंद्ध्व॒रो, जु॒ग्धो मशंको, जु॒ग्धा वितृंष्टि॒स् स्वाहां ।
जु॒ग्धा वितृंष्टिर्, जु॒ग्धो व्यंद्ध्व॒रो, जु॒ग्धो मशंकु॒स् स्वाहां ॥ *(२५ विन्यासे ऽत्र सर्पाकृतिः)*

+++(किंशुकानि → वसन्त एव सङ्गृहीतानि पलाश-पुष्पाणीति केचित्। केचित्— पलाशसदृशस्य कण्टकिनः mull murungai इत्यस्य पुष्पाणीति।
केचिद् अञ्जलिहोमा लाजहोमवद् यावदुक्तधर्माण एवेति।
)+++

समिद्धोमः③

मन्त्राः④

उत्तराभिस् तिसृभिर् आरग्वध-मय्यस् समिधः ७

इन्द्रं जहि दन्दु॒शूकं॑
प॒क्षिणं॒ यस् संरीसृ॒पः ।
दं॒क्ष्यन्तं॑ञ् च दु॒शन्तं॑ञ् च॒
सवाँ॒स् तान् इं॑न्द्र जंभय॒*(=स्तम्भय)* स्वाहां ।

अ॒प्सु जां॑त॒ सरे॑ वृद्ध
दे॒वाना॒म् अपिं॑ हस्त्य ।
त्वम् अं॑ग्न इन्द्र॒-प्रेषिं॑त॒स्
स नो॒ मा हिँ॑सीः॒ स्वाहां ।

त्राणं॑म् असि।
प॒रि॒त्राणं॑म् असि।
प॒रि॒धिर् अं॑सि ।
अन्नें॑न मनु॒ष्याँ॑स् त्रायसे॒, तृणैः॑ प॒शून्, ग॒र्तेनं॑ स॒र्पान्, य॒ज्ञेनं॑ दे॒वान्त् स्व॒धयां॑ पि॒तॄन्त् स्वाहां ।

आज्याहुतिः③

आज्याहुतीर् उत्तराः ८

(सर्पाधिपते!) तत् स॒त्यं यत् तें॑ ऽमावा॒स्यां॑याञ् च पौर्णमा॒स्याञ् च॒ विषं॑ब॒लिँ॑ हरं॑न्ति॒।
सर्वं॑ उदर-स॒र्पिणः॑ तत् *(बलिं)* ते॒ प्रेरं॑ते॒*(=प्राप्नुवन्ति)*, त्वयि॒ संविं॑शन्ति।

त्वयिं नस् स॒तस्*(=आश्रितान्)*, त्वयिं स॒द्भ्यो *(सर्पेभ्यो)*, व॒र्षाभ्यों नः॒ परिंदेहि ।

(वर्षऋतौ सर्पबाहुल्यम्।)

नमों अस्तु स॒र्पेभ्यों
ये के चं पृथि॒वीम् अनुं।
ये अ॒न्तरिंक्षे दि॒वि
तेभ्यंस् स॒र्पेभ्यो॒ नमः॑॥

ये॒ ऽदो, रोंच॒ने दि॒वो,
ये वा॒ सूर्यंस्य र॒श्मिषुं ।
येषांम् अ॒प्सु सदः॑ कृ॒तं
तेभ्यः॑ स॒र्पेभ्यो॒ नमः॑ ॥

या इषंवो यातु॒धानांनां॒
ये वा॒ वन॒स्पती॒ँर् अनुं ।
ये वांऽव॒टेषु॒*(→बिलेषु)* शेरंते॒
तेभ्यः॑ स॒र्पेभ्यो॒ नमः॑ ॥

उत्तराङ्गम्③

(अञ्जलेर् दर्व्याश् च लेपस्यार्पणं कर्म स्थालीपाकवत्। किंशुकशेषादपि स्विष्टकृते समवदानम् ।)

जयादि प्रतिपद्यते ९

("सौविष्टकृतं च स्थालीपाकादेव हुत्वा" इति हरदत्तः।)

परिषेचनान्तं कृत्वा

बलिनिर्वापः④

बलिहरण-सङ्कल्पः⑤

वाग्यतस् संभारान् आदाय प्राचीम् उदीचीं वा दिशम् उपनिष्क्रम्य
स्थण्डिलं कल्पयित्वा
तत्र प्राचीर् उदीचीश् च तिस्रस् तिस्रो लेखा लिखित्वा
(तासां समीपे) ऽद्भिर् उपनिनीय *(- सर्वदेवजनेभ्यो ददाति यथापितृभ्यः पिण्डदाने ।)*
तासूत्तरया सक्तून्*(=भृष्टयवादिचूर्णानि)* निवपति *(ताः सर्वा लेखाः यथा बलिर्व्याप्नुयात्)* १०

नमों **अस्तु** स॒र्पेभ्यो॒
ये पार्थिंवा॒ य आंन्तरि॒क्ष्यां ये दि॒व्यां ये दि॒श्याः॑ ।
(उपक्रमे) तेभ्यं इ॒मं ब॒लिँ **हंरिष्यामि** ।
(मार्गशीर्ष्यां तु) तेभ्यं इ॒मं ब॒लिम् अंहार्षम् ।

तूष्णीं सम्पुष्का*(=अक्षता)* धाना, लाजान्, आञ्जनाभ्यञ्जने, स्थगर*(=गन्धविशेषः - betel?)* +उशीरम् *(=Vettiver grass)* इति *(६ द्रव्याणि)*११

उत्तरैर् उपस्थायापः परिषिच्याप्रतीक्षस् *(→ पृष्ठतो ऽप्रतीक्षमाणस्)* तूष्णीम् एत्य
"अपश्वेत पदेत्याभ्याम्" उद-कुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणम् अन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य

प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रौ⑤

उपस्थानमन्त्राः⑤

तक्षंक॒, वैशांलेय- धृ॒तरांष्ट्रैरावतस् ते जींवा॒स्,
त्वयिं नस् स॒तस्, त्वयिं स॒द्भ्यो *(सर्पेभ्यो)*, व॒र्षाभ्यों नः॒ परिंदेहि ।
धृ॒तरांष्ट्रैरावत॒ तक्षंकस् ते वैंशाले॒यो जींवा॒स् ...।

(स्वरः शोधितः।)

अहिँसातिब॒लस्ते जींवा॒स् ...।
अतिंबलाहिँसस्ते जींवा॒स् ...।

(व्यस्तप्रयोगे सम्बोधन इह स्वरव्यत्ययः।)

ये दंन्दु॒शूका॒ः पार्थिवा॒स्- ताँस् त्वम् इ॒तः प॒रो गव्यूंतिं॒ निवेंशय ।
सन्ति॒ वै नंश् श॒फिन॒स्, सन्तिं द॒ण्डिन॒स्, ते वो॒ नेद् +धि॒नसा॒न्, न्येद् यू॒यम् अ॒स्मान् हि॒नसांत ।

(प्रतिदिशम् मन्त्राः।)

स॒मीची॒ नामांसि॒ प्राची॒ दिक्। तस्यांस् ते॒ ऽग्निर् अधिंपतिर्, असि॒तो रंक्षि॒ता।

यश् चाधिंपति॒र्, यश् चं गो॒प्ता - ताभ्यां॒ नम॒स्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्वि॒ष्मो, यश् चं नो॒ द्वेष्टि॒ - तं वां॒ जंभें दधामि ।

मन्त्रः⑥

ओ॒ज॒स्विनी॒ नामांसि दक्षि॒णा दिक्।
तस्यांस् त॒ इन्द्रोऽधिंपतिः, पृदांकू रंक्षि॒ता

यश् चाधिंपति॒र्, यश् चं गो॒प्ता - ताभ्यां॒ नम॒स्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्वि॒ष्मो, यश् चं नो॒ द्वेष्टि॒ - तं वां॒ जंभें दधामि ।

प्राची॒ नामांसि प्र॒तीची॒ दिक्।
तस्यांस् ते॒ सोमोऽधिंपतिः स्व॒जो रंक्षि॒ता

यश् चाधिंपति॒र्, यश् चं गो॒प्ता - ताभ्यां॒ नम॒स्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्वि॒ष्मो, यश् चं नो॒ द्वेष्टि॒ - तं वां॒ जंभें दधामि ।

अ॒व॒स्थावा॒ नामा॒स्युदींची॒ दिक्।
तस्यांस् ते॒ वरुंणोऽधिंपतिस् ति॒रश्चंराजी रंक्षि॒ता

यश् चाधिंपति॒र्, यश् चं गो॒प्ता - ताभ्यां॒ नम॒स्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्वि॒ष्मो, यश् चं नो॒ द्वेष्टि॒ - तं वां॒ जंभें दधामि ।

अधिंपत्नी॒ नामांसि बृह॒ती दिक्।
तस्यांस् ते॒ बृह॒स्पति॒र् अधिंपतिः श्वि॒त्रो रंक्षि॒ता

यश् चाधिंपति॒र्, यश् चं गो॒प्ता - ताभ्यां॒ नम॒स्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्वि॒ष्मो, यश् चं नो॒ द्वेष्टि॒ - तं वां॒ जंभें दधामि ।

व॒शिनी॒ नामांसी॒यं दिक्।
तस्यांस् ते॒ य॒मो ऽधिंपतिः क॒ल्माषं-ग्रीवो रंक्षि॒ता

यश् चाधिंपति॒र्, यश् चं गो॒प्ता - ताभ्यां॒ नम॒स्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्वि॒ष्मो, यश् चं नो॒ द्वेष्टि॒ - तं वां॒ जंभें दधामि ।

हे॒तयो॒ नाम॑ स्थ, तेषां॑ वः पु॒रो गृ॒हा, अ॒ग्निर् व॒ इष॑वः, सलि॒लो वा॑त-ना॒मम्।

(वाताशिनो हि सर्पाः। तस्य वातस्य नमयिता = उपस्थापयिता। नपुंसकलिङ्गं सामान्यविवक्षायाः।)

तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्, ते नो॑ मृडयत।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते यन् **द्वि॒ष्मो**
यश्च॑ नो॒ **द्वेष्टि॒**
तवँ् वो॒ **जम्भे॑ दधामि** ॥

▼ *Keith*

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ *सायण-टीका*

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि।

नि॒लि॒म्पा नाम॑ स्थ, तेषां॑ वो दक्षि॒णा गृ॒हा, पि॒तरो॑ व॒ इष॑वः॒, सग॑रो वात-ना॒मम्।

तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्, ते नो॑ मृडयत।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते यन् **द्वि॒ष्मो**
यश्च॑ नो॒ **द्वेष्टि॒**
तवँ् वो॒ **जम्भे॑ दधामि** ॥

▼ *Keith*

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ *सायण-टीका*

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि।

व॒ज्रिणो॒ नाम॑ स्थ, तेषां॑ वः प॒श्चाद् गृ॒हा, स्वप्नो॑ व॒ इष॑वो॒, गह्व॑रो वात-ना॒मम्।

तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्, ते नो॑ मृडयत।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते यन् **द्वि॒ष्मो**
यश्च॑ नो॒ **द्वेष्टि॒**
तवँ् वो॒ **जम्भे॑ दधामि** ॥

▼ *Keith*

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ *सायण-टीका*

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि।

अ॒व॒स्थावा॑नो॒ नाम॑ स्थ॒, तेषां॑ व उत्त॒रद् गृ॒हा, आपो॑ व॒ इष॑वः॒, समु॒द्रो वा॑तना॒मम्।

तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्, ते नो॑ मृडयत।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते यन् **द्वि॒ष्मो**
यश्च॑ नो॒ **द्वेष्टि॒**
तवँ् वो॒ **जम्भे॑ दधामि** ॥

▼ *Keith*

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ *सायण-टीका*

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि।

अधिपतयो॒ नाम॑ स्थ॒, तेषां॑ व उ॒परिं॑ गृ॒हा, व॒र्षं व॒ इष॒वो, ऽवंस्वान् वात-ना॒मम्।

तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्, ते नो॑ मृडयत।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते यन् **द्वि॒ष्मो**
यश्च॑ नो॒ **द्वेष्टि॒**
तवँ् वो॒ **जम्भे॑ दधामि** ॥

▼ *Keith*

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ *सायण-टीका*

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि।

क्र॒व्या नाम॑ स्थ॒ पार्थि॑वास्, तेषां॑ व इ॒ह गृ॒हा, अन्नं॑ व॒ इष॑वो, निमि॒षो वा॑तना॒मम्।

तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्, ते नो॑ मृडयत।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते यन् **द्वि॒ष्मो**
यश्च॑ नो॒ **द्वेष्टि॒**
तवँ् वो॒ **जम्भे॑ दधामि** ॥

▼ *Keith*

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ *सायण-टीका*

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि।

अपं श्वेत *(सर्पाधिपते)* प॒दा*(वि३)* जंहि॒*(→हन)*
पूर्वेण॒ चापरेण च ।
स॒प्त च॒ मानु॑षीर् इ॒मास् *(सर्पजातीः- ब्राह्मणानां तिस्रः वैश्यानां द्वे, शूद्राणां च द्वे)*
ति॒स्रश्च॑ रा॒जबन्धवीः ।

न वै श्वे॒तस्यांऽध्याचा॒रे*(=आधिपत्ये)*
ऽहिंर् ज॒घान॒ कञ्च॒न ।
श्वे॒तायं वैद॒र्वाय॒*(=विदर्बपुत्राय)* नमो॒
नमः॑ श्वे॒तायं वैद॒र्वायं ॥ (17)

(युग्मान्) ब्राह्मणान् भोजयेत् *(स्थालीपाक-शेषादिभिः सर्पिष्मद्भिः। उपनयनवद् भुक्तवद्भिर् आशीर्-वचनम्।)* १२

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति १

व्रतम्②

एवम् अत ऊर्ध्वं यद् अशनीयस्य सक्तूनां वैतं बलिं हरेद् आमार्गशीर्ष्याः २

अनुकल्पः③

- पर्वस्व् एव बलिदानेनालमिति केचित् - "तत्स॒त्यं यत्तेंऽमावा॒स्यांयाञ्च पौर्णमा॒स्याञ् च॒ विषं॑ब॒लिं हरं॑न्ति॒ सर्वं॑ उदरस॒र्पिणः॑ ।" इति मन्त्रात् प्रायः।

अवसानम्②

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्याम् अस्तमिते स्थालीपाकः *(उपक्रमवत्)* ३

(मार्गशीर्षायै पौर्णमास्यै स्वाहा।)

"अहार्षम्" इति बलिमन्त्रस्य सन्नामः *(किंशुकहोमादिकम् अपि कृवा)*।

अत्रैनमुत्सृजति ५

स्रोतांसि②

- मन्त्रपाठे ऽत्र1।
- आपस्तम्ब-गृह्यसूत्रे ऽत्र2। मूले अत्र3। देवतानिर्देशो ऽत्र4।
    - टीका अत्र5।
    - टिप्पनीर् अत्र6 टीकानुमिता।
- बोधायन-सूत्रे
    - TW7।

---

1. https://archive.org/stream/EKAGNIKANDABHASHYAMSAMSKRUTHAM/EKAGNIKANDA%20BHASHYAM%20SAMSKRUTHAM#page/n173/mode/2up

2. https://archive.org/stream/APASTHAMBAGRUHYASUTRAMSUDARSHANAHARADATHA/APASTHAMBA%20GRUHYASUTRAM%20%28SUDARSHANA%2CHARADATHA%29#page/n263/mode/2up

3. https://archive.org/stream/APASTHAMBAGRUHYASUTRAMSUDARSHANAHARADATHA/APASTHAMBA%20GRUHYASUTRAM%20%28SUDARSHANA%2CHARADATHA%29#page/n31/mode/2up

4. https://archive.org/stream/APASTHAMBAGRUHYASUTRAMSUDARSHANAHARADATHA/APASTHAMBA%20GRUHYASUTRAM%20%28SUDARSHANA%2CHARADATHA%29#page/n151/mode/2up

5. ../../../../vedAH/taittirIyam/ekAgnikANDa-haradatta-TIkA

6. https://checkvist.com/checklists/575296/export.html?export_notes=true&&task_ids=22799169

7. https://twitter.com/sammodacharya/status/762117723115573248

क्रियाः①

अष्टका②

अस्य विस्तारो ऽत्र1।

या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्(=कृष्णपक्षे) व्यष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते १०

पूर्वेद्युः सायम् औपकार्यम्③

तस्यास्सायमौपकार्यम् ११

अपूपं चतुश्शरावं श्रपयति १२

अष्टाकपाल इत्येके १३

सप्तम्यां रात्राव् अपूप-होमः③

पार्वणवदाज्यभागान्ते ऽञ्जलिनोत्तरया ऽपूपाज्जुहोति १

यां जनाः प्रति-नन्दन्ति
रात्रिं धेनुम् इवायतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी (एकाष्टका)
सा नो अस्तु सुमङ्गली
स्वाहा ।

सिद्धश् शेषस् तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति २

गवालम्भः③

श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति ३

तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर् हुत्वा

श्वोभूते वपाहोममन्त्रः⑤

तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ४

वहं वपां जातवेदः पितृभ्यो
यत्रैनान् वेत्थ निहितान् पराके(=दूरे) ।
मेदसः कूल्या(=नद्या) उप तान् क्षरन्तु
सत्या एषाम् आशिषस् सन्तु कामैस्
स्वाहा ।

मांसौदनमुत्तराभिः③

माँसोदनमुत्तराभिः ५

यां जनाः प्रति-नन्दन्ति
रात्रिं धेनुम् इवायतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी *(एकाष्टका)*
सा नो अस्तु सुमङ्गली॥

इयम् *(उषाः)* एव सा या प्रथमा व्यौच्छद्*(←उछीँ विवासे)*
अन्तर् अस्याञ् *(पृथिव्यां)* चरति *(आदित्यम्)* प्रविष्टा ।
वधूर् जजान नव-गज्*(गा)* जनित्री
त्रयं*(←अग्निर् एकः अश्विनौ द्वौ वपादेवाः)* एनाम् महिमानस् सचन्ते*(=भजन्ते)* ॥

(मध्यमस्थाना द्युस्थाना चेति द्वे उषसौ)

छन्दस्वती उषसा*(सौ)* पेपिशाने*(=दीप्यमाने)*
समानयँ् योनिम् *(आदित्यं)* अनु सञ्चरन्ती ।
सूर्यपत्नी वि चरत~ प्र-जानती
केतुङ् कृण्वाने अजरे भूरिरेतसा*(सौ)* ॥

ऋतस्य पन्थाम् अनु *(कार्यभेदात्)* तिस्र आगुस्
त्रयो घर्मासो अनु ज्योतिषा ऽगुः ।
प्रजाम् एका रक्षत्य्, ऊर्जम् एकां
व्रतम् एकां रक्षति देवयू*(=याजका)*नाम् ॥

एकाष्टकां पश्यत दोहमानाम्
अन्नं माँसवद् घृतवत् स्वधावत् ।
तद् ब्राह्मणैर् अतिपूतम् अनन्तम् अक्षय्यम्
अमुष्मिँल्ँ लोके स्फीतिं गच्छतु मे पितृभ्यः
स्वाहा ।

औलूखला*(=उलूखलाः)* ग्रावाणो घोषम् अक्रत
हविः कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
एकाष्टके सुप्रजा वीरवन्तो
वयँ स्याम पतयो रयीणाम्॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना
संवत्सरस्य पत्नीं दुदुहे प्रपीना ।*(४)*
तं दोहम् उपजीवाथ*(=उपजीवत)* पितरस्
सहस्र-धारम् अमुष्मिँल्ँ लोके
स्वाहा ॥ (20)

पिष्टान्नम् उत्तरया जुहोति③

पिष्टान्नमुत्तरया ६

(एकाष्टके!) उक्थ्यंश् चास्य् अतिरात्रश् च
साद्यस्क्रीश्*(=सद्यस्क्र-क्रतुः)* छन्दसा सह ।
अपूप-घृताहुते नमस् ते
अस्तु माँस-पिप्पले*(=फले)*
(तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति इति दर्शनात्)
स्वाहा ।

आज्याहुतीरुत्तराः③

आज्याहुतीरुत्तराः ७

भूः- पृथि॒व्य्*(व्या)* अ॑ग्निना॑+ऋ॒चा ऽमुं मयि॒ कामं॒ नियु॑नज्मि॒ स्वाहा॑ ।
भुवो॑- वा॒युना॒ ऽन्तरि॑क्षेण॒ साम्ना॒ ऽमुं मयि॒ कामं॒ नियु॑नज्मि॒ स्वाहा॑ ।
स्वर्॒- दिवा॑ ऽऽदि॒त्येन॒ यजु॑षा॒ ऽमुं मयि॒ कामं॒ नियु॑नज्मि॒ स्वाहा॑ ।*(५)*

ज॒नद्*(=व्याहृतिविशेषो यस् सामस्वपि श्रूयते। नारायणानुवाके तु जनः इति विसर्जनीयान्तं पठ्यते ॥)*
अ॒द्भिर् अथर्वाङ्गि॒रोभि॑र् अ॒मुं मयि॒ कामं॒ नियु॑नज्मि॒ स्वाहा॑ ।

रो॒च॒नाय॑ +अ॒जि॒राय*(←अज गतिक्षेपणयोः)* +अ॒ग्नये॑ दे॒व-जा॑तवे॒*(=ज्ञात्रे)* स्वाहा॑ ।
के॒तवे॒*(=ज्ञात्रे)* मन॑वे॒ ब्रह्म॑णे दे॒व-जा॑तवे॒*(=ज्ञात्रे)* स्वाहा॑ ।

स्व॒धा स्वाहा॑ ।
अ॒ग्नये॑ कव्य॒वाह॑नाय स्व॒धा स्वाहा॑ ।

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ८

अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपदिशन्ति ९

दध्यञ्जलिहोमः③

अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति यया *(ऋचा)* ऽपूपम् १०

अन्वष्टका③

अत *(=अष्टकागाव)* एव यथार्थं मासं शिष्ट्वा श्वोभूतेऽन्वष्टकाम् ११

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः १२

मासिश्राद्धम्②

अस्य विस्तारो धर्मशास्त्रे ऽत्र2।

मासि श्राद्धस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः १

शुचीन् मन्त्रवतो योनि-गोत्र-मन्त्रासम्बन्धान् अयुग्माँस् त्र्यवरान् अनर्थावेक्षो भोजयेत् २

होममन्त्राः③

अन्नाहुतिः④

पित्रे⑤

अन्नस्योत्तराभिर् जुहोति ३

यन् मे॑ मा॒ता प्रलु॑लोभ॒ चर॒त्य् अनं॑नुव्रता,
तन् मे॒ रेतः॑ पि॒ता वृङ्क्ताम्*(=आच्छिद्य स्वीकरोतु)*।
आ॒भुर्*(←आभवतीति)* अ॒न्यो *(बलेर् दूरम्)* ऽवं॑पद्यताम्।*(२५)*
अ॒मुष्मै॒*(←नामनिर्देशः)* स्वाहा॑।

यास् तिष्ठन्ति, या धावन्ति,
या आर्द्रोघ्नीः *(=कूलादिघ्नीः)* परितस्थुषीः ।
अद्भिर् विश्वस्य भर्त्रीभिर्
अन्तर् अन्यं पितुर् दधे, *(२५)*
ऽमुष्मै *(←नामनिर्देशः)* स्वाहा ।

पितामहाय⑥

यन् में पितामही प्रलुलोभ चरत्य् अनन्नुव्रता,
तन् मे रेतः पितामहो वृङ्क्ताम् *(=आच्छिद्य स्वीकरोतु)*।
आभुर् *(←आभवतीति)* अन्यो *(बलेर् दूरम्)* ऽवपद्यताम्।
अमुष्मै *(←नामनिर्देशः)* स्वाहा।

अन्तर् दधे पर्वतैर्
अन्तर् मह्यां पृथिव्या ।
आभिर् दिग्भिर् अनन्ताभिर्
अन्तर् अन्यं पितामहाद् दधे
ऽमुष्मै स्वाहा ।

प्रपितामहाय⑥

यन् में प्रपितामही प्रलुलोभ चरत्य् अनन्नुव्रता,
तन् मे रेतः प्रपितामहो वृङ्क्ताम् *(=आच्छिद्य स्वीकरोतु)*।
आभुर् *(←आभवतीति)* अन्यो *(बलेर् दूरम्)* ऽवपद्यताम्।
अमुष्मै *(←नामनिर्देशः)* स्वाहा।

अन्तर्दध ऋतुभिर्
अहोरात्रैश् च *(काल)*सन्धिभिः ।
अर्धमासैश् च मासैश् च+
अन्तर् अन्यं प्रपितामहाद् दधे
अमुष्मै *(←नामनिर्देशः)* स्वाहा।

अन्येभ्यः⑥

ये चेह पितरो ये च नेह
याँश् च विद्म याँ उ च न प्र विद्म ।
अग्ने तान् वेत्थ यदि
ते जातवेदस् तयां प्रत्तँ *(→प्रत्तया = प्रदत्तया)* स्वधयां मदन्तु
स्वाहा ।

आज्याहुतयः④

आज्याहुतीरुत्तराः ४

- स्वाहां पि॒त्रे
- पि॒त्रे स्वाहा॒
- स्वाहां पि॒त्रे
- पि॒त्रे स्वाहां ।
- स्व॒धा स्वाहा॒
- अग्नयें कव्य॒वाह॑नाय स्व॒धा स्वाहां ।

अभिमर्शः कर्त्रा④

एतद्वा विपरीतम् ५

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ६

ए॒ष तें तत॒ *(स्वधासमुद्रः)* मधु॑माँ ऊ॒र्मिस् सर॑स्वा॒न्।
यावा॑न् अ॒ग्निश् चं पृथि॒वी च॒ तावं॑त्य् अस्य मा॒त्रा।
तावं॑तीन् त ए॒तां मात्रां॑न् ददामि।
यथा॒ ऽग्निर् अक्षि॒तो ऽनु॑पदस्त*(=उपक्षयरहितः)*, ए॒वं मह्यं॑*(→मम)* पि॒त्रे ऽक्षि॒तो ऽनु॑पदस्तः स्व॒धा भं॑व॒ तां त्वँ स्व॒धां तैस् स॒होप॑जीव॒, +र्चस् तें महिमा।

ए॒ष तें प्रपितामह॒ *(स्वधासमुद्रः)* मधु॑माँ ऊ॒र्मिस् सर॑स्वा॒न्।
यावा॑न् वा॒युश् चा॒न्तरि॑क्षञ् च॒ तावं॑त्य् अस्य मा॒त्रा।
तावं॑तीन् त ए॒तां मात्रां॑न् ददामि।
यथां वा॒युर् अक्षि॒तो ऽनु॑पदस्त*(=उपक्षयरहितः)*, ए॒वं मह्यं॑*(→मम)* पिताम॒हायाक्षि॒तोऽनु॑पदस्तः स्व॒धा भं॑व।
तां त्वँ स्व॒धां तैस् स॒होप॑जीव॒, सामा॑नि ते महिमा।

ए॒ष तें प्रपितामह॒ *(स्वधासमुद्रः)* मधु॑माँ ऊ॒र्मिस् सर॑स्वा॒न्।
यावा॑न् आदि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॒ तावं॑त्यस्य मा॒त्रा।
तावं॑तीन् त ए॒तां मात्रां॑न् ददामि।
यथां ऽऽदि॒त्यो ऽक्षि॒तो ऽनु॑पदस्त*(=उपक्षयरहितः)*, ए॒वं मह्यं॑ प्रपिताम॒हायाऽक्षि॒तोऽनु॑पदस्तः स्व॒धा भं॑व।
तां त्वँ स्व॒धां तैस् स॒होप॑जीव॒, यजूँ॑षि ते मह॒िमा ॥ (19)

क्लृप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ७

भोक्तृ-स्पर्शनम्③

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ८

(हे अन्न -) पृ॒थि॒वी ते॒ पात्रं॒,
द्यौर् अ॑पि॒धानम्।
ब्रह्म॑णस् त्वा॒ मुखें जुहोमि।
ब्राह्म॒णानां॑न् त्वा प्राणापा॒नयोंर् जुहोमि।

भुक्तवतो ऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य
द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य
(भुञ्जानानामपि तृप्तिरस्त्वित्याह -) अक्षि॑तम् असि॒।
मैषां क्षेष्ठा*(←क्षी क्षये)* अ॒मुत्रा॒*(→परलोके)*ऽमुष्मिं॑ल्ँ लो॒के *(च ब्राह्मणानाम्)* ।

पिण्डदानम्③

तेषूत्तरैरपो दत्त्वा

(दर्भेष्व् अपो ददाति)

मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पि॒तरो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒हा मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒हाः ।

मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ मा॒तरो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒ह्यो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒ह्यः॑ ।

उत्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्दत्वा⑥

उत्तरैर् दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्दत्त्वा

ए॒तत्ते॑ तताऽसौ॒*(←नामनिर्देशः)*, ये च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ पितामहाऽसौ॒*(←नामनिर्देशः)*, ये च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ प्रपितामहाऽसौ॒*(←नामनिर्देशः)*, ये च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ मातर् असौ॒*(←नामनिर्देशः)*, याश् च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ पितामह्य् असौ॒*(←नामनिर्देशः)*, याश् च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ प्रपितामह्य् असौ॒*(←नामनिर्देशः)*, याश् च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।

उत्तरैरुपस्थानम्⑥

पूर्ववदुत्तरैरपो दत्त्वा
उत्तरैरुपस्थाय

ये च॒ वो *(पितरः)* ऽत्र॒, ये चा॒स्मास्व् आशँ॑सन्ते॒*(→प्रार्थयन्ते स्वधाम्)*
याश् च॒ वो ऽत्र॒ याश् चा॒स्मास्व् आशँ॑सन्ते॒,
ते च॑ *(स्वधां)* वहन्तां॒,
ताश्च॑ *(स्वधां)* वहन्ताम्।
तृप्य॑न्तु भवन्तः॒,
तृप्य॑न्तु भवत्यः॒।
तृप्य॑त॒ तृप्य॑त॒ तृप्य॑त ।

उभयान् पिण्डान् परिषिञ्चति⑥

उत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिषिच्य

पु॒त्रान् पौत्रा॑न् अ॒भि त॒र्पय॑न्ती॒र् आपो॒ मधु॑मतीर् इ॒माः
स्व॒धां *(मातृसहित)*पि॒तृभ्यो॑ अ॒मृतं॒ दुहा॑ना॒ आपो॑ दे॒वीर् उ॒भयाँ॑स् तर्पयन्तु ।
तृप्य॑त॒ तृप्य॑त॒ तृप्य॑त ।

शेष-प्राशनम्⑤

न्युब्ज्य पात्राण्य्
उत्तरं यजुरनवानं त्र्यवरार्ध्यमावर्तयित्वा
प्रोक्ष्यपात्राणि

द्वन्द्वमभ्युदाहृत्य
सर्वतस् समवदायोत्तरेण यजुषाशेषस्य ग्रासवरार्ध्यं प्राश्नीयात् ।

प्रा॒णे निविंष्टो॒ ऽमृतं॑ *(→अमरणहेतुमन्नं)* जुहोमि॒, ब्रह्मं॑णि म आ॒त्माऽमृं॑त॒त्वाय॑ ।

---

1. shrAddham/TippanI/aShTakA

2. https://vishvAsa.github.io/vedAH_yajuH/taittirIyam/sUtram/ApastambaH/dharma-sUtram/viShaya-vibhAgaH/kriyAH/arhaNam/shrAddham

स्नातकव्रतानि①

होमः, क्षौरम्②

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्राग् उदयाद् व्रजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना चर्मणा द्वारम् अपिधायास्ते १

नैनमेतदहरादित्यो ऽभितपेत् २

मध्यन्दिने ऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते *(शम्याः परिधिः, सकृत्पात्राणि मानुषाणि, स्नातक एव कर्ता)*
पालाशीं समिधमुत्तरया *("इमं स्तोम"मित्येतया)* ऽऽधाय
अपरेणाग्निं कट एरकायां *(कटप्रकृतिभूते तृणे)* वोपविश्य
उत्तरया *("त्र्यायुष"मित्येतया)* क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा *("शिवो नामासी"त्यनेन)* वप्त्रे प्रदायापां संसर्जनाद्याकेशनिधानात् समानम् ३

(तत्राचार्यस्संसर्जनोन्दने कृत्वा क्षुरं नापितादपादाय प्रतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते इति हरदत्तः। नाचार्यः - अन्योऽपि ब्राह्मण इति सुदर्शनसूरिः।)

मेखलात्यागः②

जघनार्धे*(=पश्चार्धे)* व्रजस्योपविश्य विस्रस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ४

तां स उत्तरेण *("इदमहममुष्यामुष्ये"त्यादिना)* यजुषोदौम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोपगूहति ५

स्नानं दन्तधावनं च②

एवं विहिताभिर्*(पूर्ववत्संसृष्टाभिः शीतोष्णाभिः)* एवाद्भिरुत्तराभिष् षड्भिस् *(आपोहिष्ठीयाभिः हिरण्यवर्णीयाभिश्च)* स्नात्वा
उत्तरया*("अन्नाद्याय व्यूहध्वम्"इत्यनया)* उदुम्बरेण दतो*(दन्तान्)* धावते ६

स्नानीयाच्छादितस् स्नातः ७

उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय
सार्वसुरभिणा चन्दनेनोत्तरैर् देशताभ्यः प्रदायोत्तरयानुलिप्य
मणिं सौवर्णं सोपधानं सूत्रोतम् उत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्य
+उत्तरया ग्रीवास्व् आबध्यैवम् एव बादरं मणिं मन्त्रवर्जं सव्ये पाणाव् आबध्य
+अहतम् उत्तरं वासो रेवतीस्त्वेति समानम् ८

होमः②

तस्य दशायां प्रवर्तौ*(=कर्णालङ्कारौ सौवर्णौ)* प्रबध्य
दर्व्याम् आधायाज्येनाभ्यानायन्न् उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ९

परिषेचनान्तं कृत्वा +एताभिर्*(→"आयुष्यं वर्चस्यम्")* एव दक्षिणे कर्ण आबध्नीतैताभिस् सव्ये १०

एवमुत्तरैर् यथालिङ्गं - स्रजश् शिरस्य्
आञ्जनम्
आदर्शावेक्षणम्
उपानहौ
छत्रं
दण्डमिति ११

वाचं यच्छत्य् आनक्षत्रेभ्यः १२

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीम् उदीचीं वा दिशम् उपनिष्क्रम्योत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थाय
+उत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमसम् इति १३

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति १४

स्थालीपाकः①

विधिः②

पार्वणम्③

एवम् अत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जम् उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥

पूर्णपात्रस् तु *(=१००/ १२८ मुष्टिमात्रम् अन्नम् पात्रे)* दक्षिणेत्येके ॥

(उपवासविधिर् धर्मसूत्रे - पर्वसु चोभयोर् उपवासः ४ औपवस्तम् एव कालान्तरे भोजनम् ५ तृप्तिश् चान्नस्य ६ यच् चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्न् अहनि भुञ्जीयाताम् ७।)

कर्मान्तरम्③

पार्वणेनातो ऽन्यानि *(पक्व-हविर्-युक्तानि स्थालीपाक-पश्वादीनि)* कर्माणि व्याख्यातान्य् - आचाराद् *(→शास्त्रान्तराद् अपि)* यानि गृह्यन्ते २३

यथोपदेशं देवताः २४

अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण २५

अविकृतम् आतिथ्यम् *(= गवालम्भे न स्थालीपाकतन्त्रम्)*२६

क्रमः②

श्रपयित्वा ऽभिघार्य प्रचीनम् उदीचीनं वोद्वास्य प्रतिष्ठितम् अभिघार्याऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायां स्थालीपाकाज् जहोति ॥

प्रधानाहुतिः -
सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् ॥

(त्रिर्जमदग्नीनाम्।) अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥

मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥

मध्ये होमः ॥

स्विष्टकृत् -
अग्निस्स्विष्टकृद् द्वितीयः।

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिघारणम् *(जमदग्नीनां तु द्विरवदानम् ।)* ॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥

लेपकर्म -
लेपयोः प्रस्तरवत्तूष्णीं बर्हिरङ्क्त्वा ऽऽग्नौ प्रहरति ॥

सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् *(= अनेनोपहोमा भवन्तीति केचिन्, नेत्यन्ये)*॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥

तर्पणम्①

यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तथैवानुपूर्व्या तैरेव नामभिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति।
वैशम्पायनप्रभृतींस्तु मातुः प्रपितामहपर्यन्तान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति।
अमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति १५ ...

एवम् एवाद्भिर् *(एवासनादिवर्जम्)* अहरहर् देवान् ऋषीन् पितॄंश् च **तर्पयेत्** ॥२६॥

उपनयनम्①

कालः②

उपनयनं व्याख्यास्यामः १

गर्भैकादशेषु राजन्यं
गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ३

वसन्तो ग्रीष्मश् शरद् इत्य् ऋतवो वर्णानुपूर्व्येण ४

(धर्मसूत्रोक्तनियमा अन्यत्र1।)

प्राक्तन-कर्माणि②

(अधो यथापेक्षं लिङ्गपरिवर्तनं स्यात्।)

दिग्वपनम्③

शिरस उन्दनम्④

ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा
(उपनयने - एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः उष्णाश्शीताश्चापः संसृजति।)
ऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः *("उष्णेनवाय" वित्येतेन)* संसृज्योष्णाश् शीतास्व् आनीय *(न शीता उष्णासु)*

हरदत्तो ऽत्र2।

(उष्णा आपः शीतास्वानयति) उ॒ष्णेनं वायवुद॒केनेह्य्, अदिंति॒ः केशान्ं **वपतु** ।

उत्तरया *(आप उन्दन्त्विऽत्येतया)* शिर उनत्ति ५

(शिरस उन्दनम् = आर्द्रीकरणम्) आपं **उन्दन्तु** जी॒वसें
दीर्घायु॒त्वाय॒ वर्चंसे ।
ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ।

(तत्राचार्यस्संसर्जनोन्दने कृत्वा क्षुरं नापितादपादाय प्रतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते । इति स्नातकसंस्कारे हरदत्तः। नाचार्यः - अन्योऽपि ब्राह्मण इति सुदर्शनसूरिः।)

प्रवपनम्④

त्रींस्त्रीन् दर्भान् अन्तर्धायोत्तराभिश् चतसृभिः *("येनावपत्"इत्यादिभिः)* प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ६

(प्राच्यान्दिशि) **येनावंपत्** सवि॒ता क्षु॒रेण॒
सोमंस्य॒ राज्ञो॒ वरुंणस्य वि॒द्वान् ।
तेनं ब्रह्माणो! **वपते॒दम्** अ॒स्या-
ऽऽयुंष्मा॒ञ् जरंदष्टि॒र् यथा **ऽसंद्** अ॒यम्
अ॒सौ *(←अत्रोहः)*।

(दक्षिणतः) येनं पूषा बृहस्पतेर् अग्नेर्
इन्द्रस्य चाऽऽयुषे **ऽवंपत्** ।
तेनास्याऽऽयुंषे **वप**
सौश्लोंक्याय स्वस्तयें ।

(पश्चात्) येन भूयश् **चरांत्य्** अयञ्,
ज्योक् च **पश्यांति** सूर्यम् ।
तेनास्याऽऽयुंषे **वप**
सौश्लोंक्याय स्वस्तयें ।

(उत्तरे) येनं पूषा बृहस्पतेर् अग्नेर्
इन्द्रस्य चाऽऽयुषे **ऽवंपत्** ।
तेनं ते **वपाम्य्** असाव्*(←अत्रोहः)*
आयुंषा वर्चसा यथा ज्योक् सुमना **असाः** ।

क्षुर-शोधन-मन्त्रणम्④

वपन्तम् उत्तरया *("यत् क्षुरेण" इत्य् एतया)* ऽनुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ७

(नापितम् अनुमन्त्रयति-) यत् क्षुरेणं मर्चयंता *(=तीक्ष्णेन)*
सुपेशसा वप्त्रा **वपंसि** केशान् ।
शुन्धि शिरो, मास्यायुः **प्रमोंषीः** ।

केश-दर्भ-निक्षेपः④

आनडुहे शकृत्पिण्डे यवान् निधाय तस्मिन् केशान् उपयम्योत्तरया *("उप्त्वाय केशा"नित्येतया)* उम्बर-मूले दर्भ-स्तम्बे वा निदधाति ८

उप्त्वास्य केशान् वरुंणस्य राज्ञो,
बृहस्पतिंस् सविता सोमों अग्निः ।
तेभ्यों *(=केशेभ्यः)* निधानं बहुधा **ऽन्वंविन्दन्न्**
अन्तरा द्यावांपृथिवी अपस् सुवः ॥

यज्ञोपवीतधारणम्③

> स्नातं कुमारं शुचि-वाससं बद्ध-शिखं यज्ञोपवीतम् आसञ्जति - "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्" इति । ततस् तं यज्ञोपवीतिनं देव-यजनम् उदानयति (बौ.गृ.२५) इति बौधायनः ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
प्रजापतिर् यत् संहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यम् अग्र्यं प्रतिंमुञ्च शुभ्रं
यंज्ञोपवीतं बलम् अस्तु तेजः ॥

▼ ***छन्द-आदि (द्रष्टुं नोद्यम्)***

> यज्ञोपवीत-धारण-महा-मन्त्रस्य
> ब्रह्म र्षिः,
> त्रिष्टुप् च्छन्दः
> त्रयी विद्या देवता ।
> यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः ।

समिद्-होमः अश्मन्य् आस्थापनं च②

स्नातम् *(शुचि-वाससं बद्ध-शिखं यज्ञोपवीतिनम्)* अग्नेर् उपसमाधानाद्य् आज्य-भागान्ते *(शम्याः परिध्यर्थे, सकृत्पात्रप्रयोगः)*
पालाशीं समिधम् उत्तरया *("आयुर्दा देव"इत्येतया ऽऽचार्योक्तया)* ऽऽधाप्य

आ॒यु॒र्दा देंव ज॒रसं गृणा॒नो
घृ॒त*(√ क्षरणदीप्त्यो)*-प्रंतीको*(=अवयवो)* घृ॒त-पृंष्ठो अग्ने ।
घृ॒तं पिबंन्न् अ॒मृत॒ञ् चारु॒ गव्यं
पि॒तेवं पु॒त्रञ् ज॒रसें नये॒मम् ।

उत्तरेण अग्निं, दक्षिणेन पदा ऽश्मानम् आस्थापयत्य् - आतिष्ठेति ९
(तत्रैव चावस्थापनं यावत् तिष्ठति।)

आतिंष्ठे॒मम् अश्मांन॒म्
अश्मेंव॒ त्वँ स्थि॒रा*(रो पुंसि)* भंव ।
अ॒भितिंष्ठ पृतन्य॒तस्*(=पृतनाकामान्)*
सहंस्व पृतनाय॒तः*(=पृतनाकामान्)* ।*(२५)*

वास्त्रादिधापनम्②

वासोऽभिमन्त्रणम्③

वासः सद्यःकृत्तोतम् *(=सद्यः कृत्तम् ऊतं च - विनूतनम्)* उत्तराभ्याम् *("रेवतीस्त्वे"त्येताभ्यां)* अभिमन्त्र्य

(नक्षत्रेषु) रे॒वतींस् त्वा॒ **व्यंक्षणन्**॒*(=व्यध्वंसयन् [मेषादिभ्यः])*
कृत्तिंका॒श् **चाकृंन्तँस्** त्वा ।
धियों **ऽवयन्न्,** अव॒ ग्न*(=देवता)* **आंवृञ्जन्त्**॒*(=अच्छिन्दन्)*
स॒हस्र॒म् अन्ताँ*(=दशासूत्राणि)* अ॒भितों **अयच्छन्** ।

दे॒वीर् दे॒वायं *(वस्त्र)*परि॒धी*(धौ)* संवि॒त्रे ।
म॒हत् तद् आंसाम् **अभवन्** महित्व॒नम्*(=महत्वम्)* ।*(२४)*

वासः-परिधापनम्⑤

उत्तराभिस्तिसृभिः *("या अकृन्त"न्नित्येताभिः)* परिधाप्य

(पूर्वमन्त्रस्योल्लेखो ऽत्र)

या **अकृंन्त॒न्न् अवंय॒न्** या **अतंन्वत॒**
याश् चं दे॒वीर् *(वस्त्रस्य)* अन्तांन् अ॒भितों **ऽददन्त***(←दद् दाने)* ।
तास् त्वां दे॒वीर् ज॒रसे॒ **संव्यंय॒न्त्व्**
आयुंष्मान् इ॒दं **परिंधत्स्व॒** वासः॑ ।

परिंधत्त धत्त॒ वासंसैनँ
श॒तायुंषं **कृणुत** दी॒र्घम् आयुः॑ ।
बृह॒स्पति॒ः **प्रायंच्छ॒द्** वासं ए॒तत्
सोमांय॒ राज्ञे॒ **परिंधात॒वा** उं ।

ज॒रां **गंच्छासि॒, परिंधत्स्व॒** वासो॒
भवां कृष्टी॒नाम्*(=मनुष्याणां)* अंभिशस्ति॒-पावां*(ता)* ।

श॒तञ् चं **जीव** श॒रदंस् सु॒वर्चां
रा॒यश् च॒ पोष॒म् उप॒ **संव्ययस्व** *(वासो यथा रायस्पोषं भवति तथा)*।

परिहितम् उत्तरयानुमन्त्रयते *("परीदं वास")* १०

(परिहितवन्तं कुमारम् उत्तरयानुमन्त्रयते)

परी॒दं वासो॒ **अधिं***(+अ)***धास्** स्व॒स्तये
ऽभूंर् आपी॒नाम्*(=आप्तानां)* अंभिशस्ति॒-पावां*(ता!)* ।
श॒तञ् चं **जीव** श॒रदः पुरू॒चीर्*(=बहुगतीः)*
वसूंनि चा॒र्यो **विंभजासि॒***(←स्वरः??)* **जीवंन्** ।

मौञ्जी⑤

मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां*(तं)* त्रिःप्रदक्षिणम् उत्तराभ्यां *("इयं दुरुक्ता"दित्येताभ्यां कुमारोक्ताभ्यां)* परिवीय

इ॒यं दुरु॑क्तात् **परि॒बाधंमाना॒**
शर्म॒ वरू॑थं*(=वरणीयं)* **पुन॒ती** न॒ **आगांत्** ।
प्रा॒णा॒पा॒नाभ्यां॒ बलंम् **आ॒भरंन्ती**
प्रि॒या दे॒वानाँ॑ सु॒भगा॒ मेखंले॒यम् ।

ऋ॒तस्यं **गो॒प्त्री**, तपंसः **पर॒स्***(=प्र)***पी***(=पात्री)*
घ्न॒ती रक्ष॒स् **सहंमाना॒** अरांतीः ।
सा नंस् सम॒न्तम् अनु॒ **परींहि** भ॒द्रयां
भ॒र्तारंस्*(=बिभ्राणाः)* ते मेखले॒ मा रिंषाम ।

अजिनमन्त्रः⑤

+अजिनम् उत्तरमुत्तरया *(मित्रस्य चक्षुरित्येतया कुमारोक्तया)* ११

(धर्मसूत्रेषु - "क्षत्र-वृद्धिम् इच्छन् वस्त्राण्य्, एवोभय-वृद्धिम् इच्छन्न् उभयमिति हि ब्राह्मणम् ९" इत्यादि विकल्पा उक्ताः। तस्मिन् पक्षे ऽजिनप्रतिनिधित्वेन प्रायेण ग्राह्यं वस्त्रम्।)

११ मित्रस्य चक्षुर्धरुणम्⑤

मि॒त्रस्य॒ चक्षु॒र्, धरु॑णं॒ बलीं॑य॒स्
तेजों॑ यश॒स्वि स्थविं॑रँ॒ समिंद्धम् ।
अ॒ना॒ह॒न॒स्यं*(=अधूर्तयोग्यं)* वसंनञ् जरि॒ष्णु
परी॒दं वा॒ज्य्*(=अन्नवत्)* अजिनंन् **दधे॒** ऽहम् ॥ (२)

अवस्थापनादि②

अवस्थापनम्③

▼

०१ १६ उत्तरेणाग्निन्②

उत्तरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेष्व् एनम् उत्तरया *("आगन्त्रा समगन्महीत्येतया)* ऽवस्थाप्य

(उत्तरेणाग्निं दर्भेषु अवस्थापनमन्त्रः)

आ॒ग॒न्त्रा *(छात्रेण)* **समंगन्महि॒**
प्र सुं मृ॒त्युं **युंयोतन***(←यौतिः पृथग्भावे)* ।
अरिंष्टा॒स् **सञ्चंरेमहि** स्व॒स्ति,
(ब्रह्मचर्यं) **चंरताद्** इ॒ह स्व॒स्त्य् आ गृ॒हेभ्यः॑*(→आगृहस्थाश्रमम्)* ।*(५)*

प्रोक्षणम्③

उदकाञ्जलिम् अस्मा अञ्जलाव् *(प्रोक्षणार्थम्)* आनीयोत्तरया *("समुद्रादूर्मि"रित्येतया)* त्रिः प्रोक्ष्य *(कुमार-कृत्यम् एतत्। आचार्यः प्रोक्षति तत इति विश्वासः। सकृत् मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम् ।)*

(प्रोक्षणमन्त्रः)

स॒मु॒द्राद् ऊ॒र्मिर् मधु॑मा॒ँ **उदारद्** *(=उदागमद् [एतैः प्रोक्षणबिन्दुभिः])*
उपां॒शुना॒ *(=उपांशैः →अंशुनिभैः)* सम् अ॑मृत॒त्वम् **अंश्याम्** ।
इ॒मे नु ते र॒श्मय॒स् सूर्य॑स्य॒
येभि॑स् सपि॒त्वं *(=समानपानं)* पि॒तरो॑ न॒ **आयंन्** ।

(यैः रश्मिभिस् सह वामदेवस्य पितरो सोमपानं कृतवन्तः , तत्कारणका बिन्दवो मयि पतिताः)

हस्तग्रहणम्⑤

उत्तरैर् *(अग्निष्टे हस्तमग्रमीदित्यादिभिः)* दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा *(- प्रतिमन्त्रं ग्रहणावृत्तिः)*

अ॒ग्निष् टे॒ हस्तं॑म् **अग्रभी*(ह्री)*त्**।
सोमं॑स् ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्**।
स॒वि॒ता ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
सर॑स्वती ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
पू॒षा ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
अ॒र्य॒मा ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
अँशुं॑स् ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
भगं॑स् ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
मि॒त्रस् ते॒ हस्तं॑म् **अग्रभीत्।**
मि॒त्रस् त्वम् **अंसि॒** धर्मं॑णा॒,
ऽग्निर् आंचा॒र्यस् तवं ।*(५)*

(कीदृशश्च सः? मित्रं देवा अब्रुवन्त - सोमं राजानं हनामेति। सो ऽब्रवीन् - नाहं सर्वस्य वा अहं मित्रम् अस्मि ।)

परिदानम्⑤

उत्तरैर् *("अग्नये त्वा परिददामी"त्यादिभिः)* देवताभ्यः परीदाय

(असौशब्दस्य स्थाने माणवकस्य नाम निर्देशः संबुद्ध्या ॥)

(असौशब्दस्य स्थाने माणवकस्य नाम निर्देशः संबुद्ध्या, स्वरं विना ॥)

अ॒ग्नयें त्वा॒ परिं॑ददाम्य्*(→रक्षार्थे दानं परिदानम्)* असौ।
सोमा॑य त्वा॒ परिं॑ददाम्य् असौ।

स॒वि॒त्रे त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
सरंस्वत्यै त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
मृ॒त्यवें त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
य॒मायं त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
ग॒दायं त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
अन्तंकाय त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
अ॒द्भ्यस् त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
ओषंधीभ्यस् त्वा॒ परिंददाम्य् असौ।
पृ॒थि॒व्यै त्वा॒ सवैंश्वान॒रायै॒ *(←उदात्तद्वयम्??)* परिंददाम्य् असौ ।

उपनयनम्④

उत्तरेण यजुषा *("देवस्य त्वा सवितुः" इत्येतेन स्वसमीपं)* +उपनीय

दे॒वस्यं त्वा सवि॒तुः प्रंस॒व*(=अनुज्ञायाम्)* उपंनये॒ ऽसौ *(←नामनिर्देशः पूर्ववत् । केचित्तु - अन्तोदात्तस्य पाठात् आचार्यस्य नाम्नः प्रथमया निर्देशं मन्यन्ते ॥)* ।

सुप्रजा इति *("सुपोषः पोषै"रित्येवमन्तम्)* दक्षिणे कर्णे जपति १२

(कर्णे जपः)

सु॒प्र॒जाः प्र॒जयां **भूयास्,**
सु॒वीरों वी॒रैस्,
सु॒वर्चा॒ वर्चंसा,
सु॒पोषः॒ पोषैः ।
(→सूपसर्ग-बहुव्रीहाव् उत्तरपदादिर् उदात्तः।)

आचार्य-कुमारयोः प्रश्न-प्रतिवचने ।③

"ब्रह्मचर्यम् आगाम्" इति *(सवित्रा प्रसूत इत्येवमन्तो मन्त्रः)* कुमार आह १

(कुमारस्य मन्त्रः)

ब्र॒ह्म॒चर्य॒म् आगा॒म्, उप॒ माऽऽनंयस्व, दे॒वेनं सवि॒त्रा प्रसूंतः*(=अनुज्ञातः)* ।

सम्भाषणम्④

(को नामासि? विष्णुशर्मा नामास्मि। कस्य ब्रह्मचार्यसि विष्णुशर्मन्? प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि।)

प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य २

(आचार्यः-) को नामांसि?
(ब्रह्मचारी-) अ॒सौ*(←नामनिर्देशः प्रथमया)* नामांऽस्मि।
(आचार्यः-) कस्यं ब्रह्मचा॒र्यसि असौ*(←नामनिर्देशस्संबुद्ध्या)*?
(ब्रह्मचारी-) "प्रा॒णस्यं ब्रह्मचा॒र्य् अंस्मि अ॒सौ"*(←स्वनामनिर्देशः प्रथमया)*।

शेषं *("एष ते देव सूर्ये")* परो *(आचार्यः)* जपति ३

(आचार्यः-) ए॒ष तें देव सूर्य ब्रह्मचा॒री।
तं गोंपाय, स॒ मा मृंत।
ए॒ष तें सूर्य पु॒त्रस्, स दीर्घा॒युस्, स॒ मा मृंत ।

याँ स्व॒स्तिम् अ॒ग्निर् वा॒युस् सूर्यं॑श् च॒न्द्रमा॒ आपो ऽनु॑ **स॒ञ्चरं॑न्ति॒**,
ताँ स्व॒स्तिम् अनु॒ **सञ्चंरासौ** *(←नामनिर्देशस्संबुद्ध्या)* ।

प्रत्यगाशिषं *(आत्मगाम्याशी:फलं यस्मिन्मन्त्रे,अध्वनामित्यारभ्य आ उपनयनसमाप्तेर्ये प्रत्यगाशिषो मन्त्रा: "योगे"इत्यादय:)* चैनं वाचयति ४

(ब्रह्मचारी सूर्यम् प्रति-) अध्वंनाम् अध्वपते॒ *(सूर्य)* श्रेष्ठ॒स्याऽध्वंन॒: *(ब्रह्मचर्यामार्गस्य)* पा॒रम् अंशीय ॥ (3)

प्रधानहोम:②

उक्तम् आज्यभागान्तम् *("आ॒युर्दा देंव ..." इति समिदाधाने)* ५

अत्रैनम् उत्तरा *("योगे योगे" इत्येकादर्शच:)* आहुतीर् हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ६

(तत्र द्वितीयचतुर्थौ "इममग्न आयुषे" "अग्निष् ट आयु: प्रतराम्" इति लिङ्गविरोधात् "आयुर्दा देव जरसम्" इतिवत् स्वयमेव ब्रूयात्, नैनं वाचयति । प्रधान-होमेषु हावयित्वेति वचनाद् उपहोमेष्व् आचार्य एव कर्ता।)

(ते च सर्वे माणवकस्यैव । द्वितीयचतुर्थाव् आचार्यस्येत्येके ।)

####### ०७ योगेयोगे तवस्तरं

*(रथादि)*यो"गेयोगे तव"स्*(=गति[वत्])*तरवँ्
वा"जेवाजे हवामहे ।
(वयं स्तोतृत्वेन) स"खाय*(ः)* इ"न्द्रम् ऊत"ये ।*(५)*

०२ इममग्न आयुषे⑥

इ॒मम् अ॑ग्न॒ आयु॑षे॒ वर्च॑से **कृधि**
ति॒ग्मम् ओजो॑ वरुण॒ **सँशि॑शाधि** ।
मा॒तेवा॑स्मा अदिते॒ शर्म॑ **यच्छ॒**
विश्वे॑ देवा॒ जर॑दष्टि॒र् यथा **ऽसंत्** *(जन:)*॥

(अग्नि-वरुण-सोमादिति-विश्वेभ्य: देवेभ्य: इदन्न मम ।)

शत"म् इ"न् नु" शर"दो अ"न्ति*(कं)* देवा,
य"त्रा नश् **चक्रा"** *(कु:)* जर"सन् तनू"नाम् ।
पुत्रा"सो य"त्र पित"रो **भ"वन्ति**
(तादृशे काले) **मा"** नो मध्या" **रीरिषता"ऽऽयुर्** *(आ स्वतो)*ग"न्तो:*(=गमनात्)* ।*(४)*

(दे॒वेभ्य॒: इद॒न्न मम॑ ।)

अ॒ग्निष् ट॒ आयु॑: प्र*(कृष्ट)*त॒रां **दं॑धात्व्**
अ॒ग्निष् टे॒ पुष्टिं॑ प्रत॒रां **कृ॑णोतु** ।
इन्द्रो॑ म॒रुद्भि॑र् ऋतु॒-धा *(पुष्टि)* **कृ॑णोत्व्**
आदि॒त्यैस् ते॒ वसु॑भि॒र् **आ दं॑धातु** ।

(अग्नीन्द्र-मरुद्-आदित्य-वसुभ्य इदन्न मम ।)

मे॒धां मह्य॒म् अङ्गि॑रसो
मे॒धाँ संप्तऋ॒षयो॑ **ददु:** ।
मे॒धां मह्यं॑ प्र॒जापं॑तिर्
मे॒धाम् अ॒ग्निर् **दं॑दातु** मे ।

(अङ्गिरस्-सप्तर्षि-प्रजापति+अग्निभ्यः इदन्न मम ।)

अ॒प्स॒रासु॒ या मे॒धा
गं॑न्ध॒र्वेषु॑ च॒ यद् यशः॑ ।
दैवी॒ या मा॑नु॒षी मे॒धा
सा मामा विं॑शतादि॒ह ।

(मेधायशोभ्याम् इदन्न मम ।) इमं॑ मे वरुण श्रुधी *(=श्रुणु)*
ह॑वम्*(=आह्वानम्)* अद्या॑ च मृळय *(=सुखय)*।
त्वा॑म् अवस्यु॑र् आ॑ चके *(=अवदन्)*॥

त॑त् त्वा **यामि** ब्र॑ह्मणा **व॑न्दमानस्**
त॑द् **आ॑ शास्ते** य॑जमानो हवि॑र्भिः ।
अ॑हेळमानो *(=अक्रुध्यन्)* वरुणेह॑ **बोध्य्** उ॑रुशंस
मा॑ न आ॑युः **प्र॑ मोषीः** ॥

त्व॑न् नो अग्ने व॑रुणस्य विद्वा॑न्
देव॑स्य हे॑डो॑ *(=क्रोधो)* ऽव यासिसीष्ठाः*(=यक्षीष्ठाः)* ।
य॑जिष्ठो *(हविर्)*व॑ह्नितमश् शो॑शुचानो*(=देदीप्यमानः)*
वि॑श्वा द्वे॑षाँसि प्र॑ मुमुग्ध्य् अस्म॑त् ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम) स॑ त्व॑न् नो अग्ने ऽवमो॑ *(=मूलभूतो)* **भव**+ऊती॑ *(त्या)*
("अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः" इति ब्राह्मणम्)
ने॑दिष्ठो*(=अन्तिकतमो)* अस्या॑ उष॑सो व्यु॒ष्टौ*(=व्युष्टायाम्)* ।
अ॑व यक्ष्व नो व॑रुणँ, **र॑राणो**
वीहि॑ *(=खाद)* मृडीकँ॑ *(=सुखयितारं [हविः])* सुह॑वो न **एधि** ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

१६ त्वमग्ने अयाऽस्यया⑤

त्वम् अ॑ग्ने अ॒या*(=एतव्यः/ प्रत्येता)* **ऽस्य्**
अ॒या **सन्** मनंसा **हि॒तः** ।
अ॒या **सन्** हु॒व्यम् **ऊंहिषे॒**
ऽया नों **धेहि** भेष॒जम् ॥ (4)

मन्त्रोपदेशः②

(आचार्यः कूर्चम् आरोहति)

परिषेचनान्तं कृत्वा
ऽपरेणाग्निम् उदग्-अग्रं कूर्चं निधाय
तस्मिन्न् उत्तरेण *("राष्ट्रभृदसि"इत्यनेन)* यजुषोपनेता *(आचार्यः)* +उपविशति ७

(हे कूर्च!) रा॒ष्ट्रभृद् अ॑स्य् आचार्याऽऽस॒न्दी, मा त्वद्*(तः)* यो॑षम्*(←यौतिः पृथग्भावे)* ।

पुरस्तात् प्रत्यङ्ङ् आसीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादम् अन्वारभ्य *(=उपसंगृह्य)* आह "सावित्रीं भो अनुब्रूहि" इति ८

तस्मा अन्वाह - "तत् सवितुर्" इति ९

त॑त् सवितु॑र् व॑रेण्य॑ *(णिय)*म्
भ॑र्गो*(=भर्जनम्)* देव॑स्य धीमहि*(←धा धारणे/ ध्यै ध्याने / धी आराधने)* ।

धि"यो यो" नः प्रचोद"यात् ॥
(परो"-रजसे ऽसा"वद् ओ"३म् ॥)

▼ *प्र"चो"द"या"त्-स्व"रः"*

प्र" + चु"द् + णि"च् उ"दा"त्तः" + श"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त् + [ले"ट् → आ"ट् + ति"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त्]।

प्रा"नु"दा"त्त"त्वं" ति"ङ"न्त"स्यो"दा"त्त"व"त्त्वा"त्। त"च्च" य"त्का"र"स"द्भा"वा"त्।

पच्छो ऽर्धर्चशस् ततस् सर्वाम् १०

व्याहृतीर् विहृताः - पादादिष्व् अन्तेषु वा, तथार्धर्चयोर्, उत्तमां कृत्स्नायाम् ११

(आद्युच्चारणपक्षे)

पादशः⑥

ओं भूस् तत् सवि॒तुर् वरे॑ण्य*(णिय)*म्।
ओं भुव॒र् *(पापादि)*भर्गो॑*(=भर्जनम्)* दे॒वस्यं धीमहि*(←ध्यै ध्याने / धी आराधने)* ।
ओं सुव॒र् धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दयां॑त् ॥

अर्धशः पूर्णश्च⑥

ओं भूस् तत् सवि॒तुर् वरे॑ण्य*(णिय)*म् *(पापादि)*भर्गो॑*(=भर्जनम्)* दे॒वस्यं धीमहि*(←ध्यै ध्याने / धी आराधने)* ।
ओं भुव॒र् धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दयां॑त् ॥

ओं सुव॒स्

त"त् सवितु"र् व"रेण्य" *(णिय)*म्
भ"र्गो*(=भर्जनम्)* देव"स्य धीमहि*(←धा धारणे/ ध्यै ध्याने / धी आराधने)* ।
धि"यो यो" नः प्रचोद"यात् ॥
(परो"-रजसे ऽसा"वद् ओ"३म् ॥)

▼ *प्र"चो"द"या"त्-स्व"रः"*

प्र" + चु"द् + णि"च् उ"दा"त्तः" + श"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त् + [ले"ट् → आ"ट् + ति"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त्]।

प्रा"नु"दा"त्त"त्वं" ति"ङ"न्त"स्यो"दा"त्त"व"त्त्वा"त्। त"च्च" य"त्का"र"स"द्भा"वा"त्।

पुनः पूर्णोच्यते कैश्चित्⑥

ॐ भूर्-भुव॒स्-सुव॒स्

त"त् सवितु"र् व"रेण्य" *(णिय)*म्
भ"र्गो*(=भर्जनम्)* देव"स्य धीमहि*(←धा धारणे/ ध्यै ध्याने / धी आराधने)* ।
धि"यो यो" नः प्रचोद"यात् ॥
(परो"-रजसे ऽसा"वद् ओ"३म् ॥)

▼ *प्र"चो"द"या"त्-स्व"रः"*

प्र" + चु"द् + णि"च् उ"दा"त्तः" + श"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त् + [ले"ट् → आ"ट् + ति"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त्]।

प्रा"नु"दा"त्त"त्वं" ति"ङ"न्त"स्यो"दा"त्त"व"त्त्वा"त्। त"च्च" य"त्का"र"स"द्भा"वा"त्।

ओष्ठोपस्पर्शनम्③

कुमार उत्तरेण *("वृधमसौ सोभ्ये"त्यनेन, असावित्यनेन प्राणोऽभिधीयते)* मन्त्रेणोत्तरमोष्ठम् उपस्पृशते १२

(सावित्रीग्रहणात्) अवृंधम् अ॒सौ *(←प्राण-सम्बोधने)* सौम्य प्रा॒ण, स्वं में गोपाय ।*(५)*

(सम्बोधने स्वरः कथम्??)

कर्णोपस्पर्शनम्③

कर्णावुत्तरेण *("ब्रह्मण आणी स्थ"इत्यनेन)* १३

*(सावित्री)*ब्रह्मंण*(=मन्त्रस्य)* आ॒णी*(=कीले)* स्थः॑ ॥*(५)*

दण्ड-ग्रहणम्②

*(पलाश-)*दण्डमुत्तरेणाऽऽदत्ते *("सुश्रवस्सुश्रवस"मित्यनेन)*१४

सु॒श्रवंस् *(पलाश!)* सु॒श्रवंसं मा कुरु।*(५)*
यथा॒ त्वँ सु॒श्रवंस् सु॒श्रवां अस्य्,
ए॒वम् अ॒हँ सु॒श्रवंस् सु॒श्रवां भूयासम्॥
यथा॒ त्वँ सु॒श्रवंस्! सु॒श्रवों! दे॒वानां निधिगो॒पों ऽस्य्,
ए॒वम॒हं ब्रांह्म॒णानां॒ ब्रह्मंणो निधि-गो॒पो भूंयासम् ।*(५)*

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य
नैय्यग्रोधस् स्कन्धजो ऽवाङ्ग्रो*(=अवाञ्चग्रः)* राजन्यस्य
बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य १५

वार्क्षो दण्ड इत्य् अवर्ण-संयोगेनैक उपदिशन्ति १६*(5)*

(पलाश-दण्डम् आदत्ते। "देवा वै ब्रह्मन्न् अवदन्त, तत् पर्ण उपाशृणोत् - सुश्रवा वै नाम"।)

व्रतसङ्कल्पः कुमारेण②

"स्मृतं च म" इत्य् एतद्वाचयित्वा

स्मृ॒तञ् च॒ मे, ऽस्मृं॒तञ्च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तं,
नि॒न्दा च॒ मे ऽनिं॑न्दा च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तँ,
श्र॒द्धा च॒ मे ऽश्रं॑द्धा च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तं,
वि॒द्या च॒ मे ऽविं॑द्या च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तँ,
श्रु॒तञ् च॒ मे ऽश्रु॑तञ्च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तँ,
स॒त्यञ् च॒ मे ऽनृं॑तञ्च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तं,
तपंश् च॒ मे ऽतंपश्च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तं,
व्र॒तञ् च॒ मे ऽव्रं॑तञ्च मे॒ - तन् मं॑ उ॒भयं॑ व्र॒तं,

यद् ब्रांह्मणानां ब्रह्मांणि *(=वेदविषये)* व्रतम्,
यद् अग्नेस् *(→यातृत्वं)* सेन्द्रंस्य *(→प्राधान्यम्)* सप्रंजापतिकस्य *(→स्रष्टृत्वं)* सदेंवस्य *(→दातृत्वादि)* सदेंवराजस्य समंनुष्यस्य *(→प्रियवचनादि)* समंनुष्यराजस्य *(→प्रजारक्षणम्)* सपिंतृकस्य *(→पुत्रोत्पत्ति)* सपिंतृराजस्य *(यमस्य → सर्वसमत्वं)* सगंन्धर्वाप्सरस्कस्यं *(→परिचरणकौशलम्, उदात्तद्वयम्??)*,
यन् मं आत्मनं आत्मनिं व्रतन्,
तेनाहँ सर्वंव्रतो भूयासम् ।

वरदानम्④

गुरवे वरं *(अग्न्याधाने "गौर्वै वरः"(आप.श्रौ.४११४))* दत्त्वा

उत्थापनमन्त्रः⑤

+उदायुषेत्य् उत्थाप्य

(कुमारो वदति -)

उद् आयुंषा स्वायुषा,
+उद् ओषंधीनाँ रसेंन+,
+उत् पर्जन्यंस्य शुष्मेंण *(=बलेन)*+
+उद् अंस्थाम्,
अमृताँ *(=देवान्)* अनुं ।

आदित्योपस्थानम्④

उत्तरैर् *("तच्चक्षुर्देव हितम्")* आदित्यम् उपतिष्ठते १७

(सूर्यस्) तच् चक्षुंर् देव *(नि)*हिंतं पुरस्तांच् छुक्र *(द्ध)*म् उच्चरंत् -
पश्येंम शरदंश् शतं
जीवेंम शरदंश् शतं
नन्दांम शरदंश् शतं
मोदांम शरदंश् शतं
भवांम शरदंश् शतँ
शृणवांम शरदंश् शतं
प्रब्रंवाम शरदंश् शतम्
अजींताः स्याम शरदंश् शतं
ज्योक् *(=दीर्घकालं)* च सूर्यंन् दृशे ।

हस्त-ग्रहण-मन्त्रः③

यं कामयेत *(मत्)* नायमाच्छिद्येतेति, तम् उत्तरया *("यस्मिन् भूतमि"त्येतया)* दक्षिणे हस्ते गृह्णीयात् १८

यस्मिंन् भूतञ् च भव्यंञ् च
सर्वे लोकास् समाहिंताः ।
तेनं गृह्णामि त्वाम् अहं,
मह्यं गृह्णामि त्वाम् अहं
प्रजापंतिना त्वा मह्यं गृह्णाम्य् असौ *(→नामनिर्देशः)* ॥

व्रतम्②

(पित्रादयः) त्र्यहम् एतम् अग्निं धारयन्ति १९

(त्र्यहम्) क्षार-लवण-वर्जनं च २०

समिदाधानम्③

परिमार्जनम्④

परि त्वेति परिमृज्य

प"रि त्वाऽग्ने प"रिमृजाम्य् आ"युषा च ध"नेन च ।
सुप्रजाः" प्रज"या भूयासँ,
सुवी"रो वीरै"स्, सुव"र्चा व"र्चसा, सुपो"षः पो"षैस्, सुगृ"हो गृहै"स्, सुप"तिः प"त्या*(→आचार्येण)*, सुमेधा" मेध"या, सुब्र"ह्मा *(स)*ब्रह्मचारि"भिः ।

समिदाधानम्⑥

तस्मिन् उत्तरैर् मन्त्रैस् *("अग्नये समिध"मित्यादिभिः द्वादशभिः प्रतिमन्त्रं)* समिध आदध्यात् २१

अग्न"ये समि"धम् आ"हार्षं
बृहते" जात"-वेदसे ।
य"था त्व"म् अग्ने समि"धा समिद्ध्य"स,
एवं" मा"म् आ"युषा व"र्चसा सन्या" *(=लाभेन)* मेध"या प्रज"या पशु"भिर् ब्रह्मवर्चसे"नान्ना"द्येन*(=अन्नादनेन)*
स"मेधय स्वा"हा ।

(हे समित्, अग्नेर्) ए"धो*(←इन्धी दीप्तौ)* ऽस्य्,
एधिषीम"हि स्वा"हा ।

समि"द् असि,
समेधिषीम"हि *(अग्निं)* स्वा"हा ।

ते"जोसि,
ते"जो म"यि धेहि स्वा"हा ।*(५)*

अ"पो*(=कर्म)* अद्य" +**अ"न्वचारिषँ**
*(श्रद्धा)***र"सेन स"मसृक्ष्महि***(=संसृष्टो भवेयम्। समगन्महीति शाकले)* ।
प"यस्वाँ*(→हविष्मान्)* अग्न आ"गमन्
तं" मा सँ"सृज व"र्चसा स्वा"हा ।

सं" माऽग्ने व"र्चसा सृज
प्रज"या च ध"नेन च स्वा"हा ।

विद्यु"न्*(ऱ्)* मे अस्य देवा"
इ"न्द्रो विद्या"त् सह"र्षिभिः स्वा"हा ।*(५)*

अग्न"ये बृहते" ना"काय स्वा"हा ।
(दिविनाको नामाग्निः इति ब्राह्मणम् ।)

द्या"वापृथिवी"भ्याँ स्वा"हा ।

एषा" ते अग्ने समि"त्,
त"या व"र्द्धस्व चा"प्यायस्व च,
त"याऽहं" व"र्धमानो भूयासम्, आप्या"यमानश्च स्वा"हा ।

यो" माऽग्ने भागि"नँ सन्त"म्
अ"थाभाग"ञ् चि"कीर्षति ।
अभाग"म्*("नञ्सुभ्याम्")* अग्ने तं" कुरु
मा"म् अग्ने भागि"नं कुरु स्वा"हा ।*(५)*

समि"धम् आधा"याग्ने
स"र्वव्रतो भूयासँ स्वा"हा ।

एवम् अन्यस्मिन्न् अपि *(अग्नौ, तस्मिन्न् एव वा धार्यमाणे -)* सदा ऽरण्याद् *(न ग्राम्यात् फलवतः)* एधान् आहृत्य *(समिदाधानं कुर्यात्)*२२ *(नात्र पलाशनियमः!)*

प्रतिज्ञाः, स्वीकृतिः②

संशासनम्③

उत्तरया *("ब्रह्मचार्यसी"त्येतया)* सँशास्ति २३ *(बाढमिति प्रतिवचनम् ।)*

ब्रह्मचार्य् अ्सि।
(वटुः - बाढ"म्।)

अ"पोऽशान *(नानिवेदितम् अन्नम्)*।
(वटुः - बाढ"म्।)

क"र्म कुरु।
(वटुः - बाढ"म्।)

मा" सु"षुप्थाः।
(अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति एवंविधो वा स्वापाभावः ।)
(वटुः - बाढ"म्।)

भिक्षाचर्य्ञ् चर। (वटुः - बाढ"म्।)

आचार्याधीनो" भव ।
(वटुः - बाढ"म्।)

भिक्षा②

(अत्र बोधायनः "अथास्मा अरिक्तं पात्रं प्रयच्छन्नाह मातरम् एवाग्रे भिक्षस्वेति" ।)

वासस आदानम्②

(त्र्यहं मन्त्रवत्-परिहितमेव) वासश् चतुर्थीम्*(चतुर्थाहोरात्रे अहन्येव)* उत्तरया *("यस्य ते प्रथमवास्य"मित्येतया)* ऽऽदत्ते *(=स्वीकरोति)*

य"स्य ते प्रथमवास्यँ्*(=प्रथमाच्छादितं)* **ह"रामस्**
तं" त्वा वि"श्वे **अवन्तु** देवाः" ।
त"न् त्वा भ्रा"तरस् **सुवृ"धो** व"र्धमानम्
अ"नु **जायन्तां** बह"वस् सु"जातम् ॥

ऽन्यत् परिधाप्य २४

(ततः केचित् प्रणवश्रद्धामेधाः पूजयित्वा दण्डत्यागम्, अन्यदण्डग्रहणञ् चेच्छन्ति।)

नियमान्तरपालने व्यवस्था②

धर्मसूत्राणि3 दृश्यन्ताम्।

---

1. https://vishvAsa.github.io/vedAH_yajuH/taittirIyam/sUtram/ApastambaH/dharma-sUtram/pAtram/AshramaH/upanayanam/

2. https://archive.org/stream/EKAGNIKANDABHASHYAMSAMSKRUTHAM/EKAGNIKANDA%20BHASHYAM%20SAMSKRUTHAM#page/n89/mode/2up

3. https://vishvAsa.github.io/vedAH_yajuH/taittirIyam/sUtram/ApastambaH/dharma-sUtram/pAtram/AshramaH/brahmacharyam/

वैश्वदेवम्①

होममन्त्राः②

औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् १६

- ओम्*(इत्यनुज्ञाक्षरं)* अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑*(हविःप्रदानार्थः)*।
- सोमा॑य॒ स्वाहा॑।*(कैश्चिन्नोच्यते मन्त्रः।)*
- विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्य॒स् स्वाहा॑।
- *(खे)* ध्रु॒वाय॑ भू॒माय॑*(=भूम्ने)* स्वाहा॑।

ध्रु॒व॒-क्षितं॑ये॒*(←स्वरः??) (खे)* स्वाहा॑।
(विवाहे ध्रुव-दर्शन-मन्त्रेऽप्य् अयम् प्रयोगः)

अ॒च्यु॒त॒-क्षितं॑ये॒*(←स्वरः??)* स्वाहा॑।

- अ॒ग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वाहा॑।*(=रुद्रोऽग्निस्स्विष्टकृत्)*

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् १७

अदि॒तेऽन्वमँस्थाः। *(इति दक्षिणतः, प्राचीनम्)*

अनु॑म॒तेऽन्वमँस्थाः। *(इति पश्चिमाद् उदीचीनम्)*

सर॑स्व॒ते ऽन्वमँस्थाः। *(इति उत्तरतः प्राचीनम्)*

देवं सवित॒ः प्रासा॑वीः। *(इति प्रागारम्भं प्रदक्षिणं)*

बलिहरणमन्त्राः②

बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् १५

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् १८ सति सूपसंसृष्टेन कार्याः १९

धर्मसूत्रोक्तांशाः②

वैश्वदेवम्③

चोदनम्, फलम्④

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः १३ तेषां महायज्ञा महासत्त्राणीति संस्तुतिः १४ अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् १५ देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात्, पितृभ्यः स्वधाकार ओदपात्रात्, स्वाध्याय इति १ आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः १ गृहमेधिनोर्यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः १२ य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ९ यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् १३

व्रतग्रहणम्④

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च १३ उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः १४

विधिः④

(साधारणो ऽन्नसंस्कारविचारोऽन्यत्रोक्तः।)

परोक्षमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तद्देवपवित्रमित्याचक्षते ९ सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् १० तत्सुभूतं विराड् अन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ११ बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् १५

औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् १६

- ओम्*(इत्यनुज्ञाक्षरं)* अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑*(हविःप्रदानार्थः)*।
- सोमा॑य॒ स्वाहा॑।*(कैश्चिन्नोच्यते मन्त्रः।)*
- विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्य॒स् स्वाहा॑।
- *(खे)* ध्रु॒वाय॑ भू॒माय॑*(=भूम्ने)* स्वाहा॑।

ध्रु॒व॒-क्षितं॑ये॒*(←स्वरः??) (खे)* स्वाहा॑।
(विवाहे ध्रुव-दर्शन-मन्त्रेऽप्य् अयम् प्रयोगः)

अ॒च्यु॒त॒-क्षितं॑ये॒*(←स्वरः??)* स्वाहा॑।

- अ॒ग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वाहा॑।*(=रुद्रोऽग्निस्स्विष्टकृत्)*

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् १७

अदि॒तेऽन्व॑मँस्थाः। *(इति दक्षिणतः, प्राचीनम्)*

अनु॑म॒तेऽन्व॑मँस्थाः। *(इति पश्चिमाद् उदीचीनम्)*

सर॑स्व॒ते ऽन्व॑मँस्थाः। *(इति उत्तरतः प्राचीनम्)*

देवं सवित॒ः प्रासा॑वीः। *(इति प्रागारम्भं प्रदक्षिणं)*

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् १८ सति सूपसंसृष्टेन कार्याः १९ अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् २० उदधानसंनिधौ नवमेन २१

- धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा। *(अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् २०)*
- अ॒द्भ्यस् स्वाहा । *(उदधानसंनिधौ नवमेन २१)*

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् २२

- ओ॒ष॒धि॒व॒न॒स्प॒तिभ्य॒स् स्वाहा॑। र॒क्षो॒दे॒व॒ज॒नेभ्य॒स् स्वाहा॑ । *(मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् २२)*

उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः २३

- *(वास्तुविद्याप्रसिद्धेभ्यः)* गृह्या॑भ्य॒स् स्वाहा॑। अ॒व॒सानें॑भ्यस्*(=सीमाभ्यः)* स्वाहा॑ । अ॒व॒सानं॑पतिभ्य॒स् स्वाहा॑ । स॒र्व॒भू॒तेभ्य॒स् स्वाहा॑ । *(उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः २३)*

शय्यादेशे कामलिङ्गेन १ देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन २

- काम॑य॒ स्वाहा॑ । *(शय्यादेशे कामलिङ्गेन)*
- अ॒न्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ । *(देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन २)*

उत्तरेणापिधान्याम् ३

- यद् एजंति *(=कम्पते)* जगंति यच् च॒ चेष्टंति, नाम्नो॑ भा॒गो ऽयं, नाम्ने॒ स्वाहा॑। *(उत्तरेणापिधान्याम् (अर्गले)३)*

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ४

(उत्तरैर्ब्रह्मसदने)

- पृ॒थि॒व्यै स्वाहा॑। अ॒न्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑। दि॒वे स्वाहा॑ ।
- सूर्या॑य॒ स्वाहा॑ । च॒न्द्रमसे॒ स्वाहा॑ । नक्षत्रेभ्य॒स् स्वाहा॑ ।
- इन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑ । बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑ । प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ । ब्रह्म॑णे॒ स्वाहा॑।

दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिः कुर्यात् ५

- स्व॒धा पि॒तृभ्य॒स् स्वाहा॑। *(दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्य् अवाचीन-पाणिः कुर्यात् ५)*

रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः ६

- नमो॑ रु॒द्राय॑ पशु॒पत॑ये॒ स्वाहा॑। *(रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः ६ तयोर् नाना परिषेचनं धर्म-भेदात् ७)*

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ७ नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ८

- ये भू॒ताः प्र॒चर॑न्ति दिवा॒ /नक्तं॒
  बलिं॑म् इ॒च्छन्तो॑ वि॒तुद॑स्य॒ प्रेष्याः॑ ।
  तेभ्यो॑ ब॒लिं पु॑ष्टि॒कामो॑ हरामि॒
  मयि॒ पुष्टिं॒ पुष्टि॑पतिर् दधातु॒ स्वाहा॑॥ *(नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ८)*

अग्रं च देयम् १०

आतिथ्यम्⑤

अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ११ बालान् वृद्धान् रोग-संबन्धान् स्त्रीश् चान्तर्वत्नीः १२ सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्व-चाण्डालेभ्यः ५ नानर्हद्भ्यो दद्याद् इत्य् एके ६

(अतिथिभोजनम् अन्यत्रोक्तम्)

विवाहः①

कालः②

सर्वऋतवो *(=मासाः)* विवाहस्य शैशिरौ मासौ *(= माघफाल्गुनौ)* परिहाप्योत्तमं च नैदाघम् *(= आषाढः)* १२

(अनेन पूर्वपक्षादिनियमाभावः।) सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि *(सर्वापवादत्वात्पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च रात्र्यपरपक्षयोः विवाहपिरतिषेधः ।)*१३

इन्वकाभिः *(=मृगशिरसि)* प्रसृज्यन्ते *(कन्यार्थं प्रेष्यन्ते)* ते वराः प्रतिनन्दिताः १६

इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ४

०३ ०१ मघाभिर्गावो गृह्यन्ते④

मघाभिर्गावो गृह्यन्ते *(दानार्थम्)*१

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते *(= सेनाया इति केचित्, विवाहविशेषेषु कन्याया इत्यपरे)* २

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति, तां निष्ट्यायां दद्यात् प्रियैव भवति, नैव तु पुनरागच्छतीति ब्राह्मणवेक्षो विधिः ३

कन्या-चयनम्②

(वरे प्राप्ते)
सुप्तां रुन्दन्तीं निष्क्रान्तां
वरणे परिवर्जयेत् ११

दत्तां गुप्तां *(=अदर्शिता)* द्योताम् *(=पिङ्गाक्षी, बभ्रुकेशी वा, विषमदृष्टिर्वा)* ऋषभां *(=ऋषभस्येव शरीरं गतिः शीलं वा यस्यास्सा)* शरभां *(= शीर्णदीप्तिः, सर्वनीललोम्नी वा, अरूपा वा, केचिद्दर्शनीया)* विनतां *(=कुब्जां)* विकटां *(विस्तीर्ण-जङ्घां)* मुण्डां मण्डूषिकां *(=वामनाङ्गा, दग्धाङ्गा वा ।)* साङ्कारिकां रातां *(=रतिशीलां)* पालीं *(=वत्सादीनां पालयित्रीं)* मित्रां *(=बहुमित्रां)* स्वनुजां *(=केचित्वरजन्मसंवत्सर एव पश्चाज्जातेति।)* वर्षकारीं *(=स्वेदशीलामिति केचित्। वराद्वर्षेणाधिका ।)* च वर्जयेत् १२

नक्षत्र-नामा नदी-नामा वृक्ष-नामा च गर्हिताः १३

रेफ-लकारोपान्ता *(=गौरी शालीत्याद्या)* वरणे परिवर्जयेत् १४

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत १९

यस्यां मनश्-चक्षुषोर् निबन्धस् तस्याम् ऋद्धिर् नेतरद् आद्रियेतेत्य् एके २१

कन्या-परीक्षा - शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेति १५

नाना बीजानि संसृष्टानि, वेद्याः पांसून्, क्षेत्राल्लोष्टं, शकृच्, छमशानलोष्टमिति १६

पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः १७

उत्तमं परिचक्षते १८

(वर-चयनम् -) बन्धुशील-लक्षण-सम्पन्नश् श्रुतवान् अरोग इति वरसम्पत् २०

विधिः -②

तथा मङ्गलानि १४

("ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषोवाचयित्वे"त्येवमादीनि स्वशास्त्रप्रसिद्धानि । मङ्गलानि स्नातोऽहतवासा गन्धानुलिप्त, स्रग्वी भुक्तवानित्येवमादीनि नापितकर्माङ्कुरार्पणादीनि लोकप्रसिद्धानि ।)
आवृतश्च *(=प्रसिद्धाः)* +आस्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् १५

कन्यालाभः-③

सुहृत्-प्रेषणम्②

सुहृदस् समवेतान् मन्त्रवतो ऽवरान् *(वरः)* प्रहिणुयात् १

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत २ *("कृतप्राणायामोऽवरान् प्रेषयिष्ये" इति सङ्कल्प्य, "प्रसुग्मन्ते"ति द्वाभ्यां वरानभिमन्त्र्य, "यूयममुष्मात्कुलात्मह्यं कन्यां वृणीध्वम्" इति प्रेषयेत् । ततस्ते दुहितृमतो गृहं गत्वा, कन्यां दत्तसगोत्रत्वादिदोषरहितां बन्ध्वादिगुणसम्पन्नां च यत्नतोऽवधार्य, दुहितृमन्तं पित्रीदिकं "गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे वराय भवदीयां कन्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यो वृणीमहे"इति ब्रूयुः । ततस्स पित्रादिर् "दास्यामी"ति प्रतिब्रूयात् । ततस्ते प्रत्येत्य, "सिद्धार्ता वय"मिति वरायावेदयेयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्यासुरार्षयोरेव, नान्येषु अर्थलोपात् ।)*

(हे सुहृदः)

प्र॒सुग्मन्ता॑ *(=प्रकर्षेण सुष्ठु गन्तारः)* धि॒यसा॒नस्य॑ *(=ध्यायमानस्य)* स॒क्षणि॑ *(=समाने क्षणे)*
व॒रेभि॑र् *(=श्रेष्ठैः [पथिभिः])* व॒राँ *(=वरयितव्यान् [कन्यायाः पित्रादीन्])* अ॒भि षु॒ प्रसी॑दत *(=प्रगच्छत)* ।
अ॒स्माक॒म् *(=कन्याया मम च, अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम्)* इन्द्रं॑ उ॒भयं॑ जुजोषति॒
यत् *(यज्ञेषु)* सौ॒म्यस्यान्धं॑सो॒ बुबो॑धति ।

अनृक्षरा" *(=कंटकशर्करादिरहिताः)* ऋज"वस् सन्तु प"न्था
ये"भिस् स"खायो य"न्ति नो वरेय"म् *(=वरणीयं [कन्यायाः पित्रादिकं प्रति])* ।
स"म् अर्यमा" सं" भ"गो नो *(=आवाम्, अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम्)* निनीयात्
स"ञ् जास्पत्यँ" *(=जायापतिभावः)* सुय"मम् अस्तु देवाः । *(२५)*

वरपूजा③

विवाहे *(=विवाहस्थाने)* गौः ६

गृहेषु *(=शालायां)* गौः ७

तया वरमतिथिवदर्हयेत् ८

योऽस्यापचितस्तमितरया ९

कन्या-प्रतिपादनम्③

स्वयं दृष्ट्वा②

(कन्यां प्रतिपादयति "तुभ्यमिमां प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामी"ति।)
स्वयं दृष्ट्वा *(दृष्ट्वैव चक्षुषी उपसंहरति)* तृतीयां *(=अभ्रातृघ्नीमित्येताम्)* जपेत् ३

अभ्रा॑तृघ्नी॒ वरु॒णा-
ऽपं॑तिघ्नीं बृहस्पते ।
इन्द्राऽपु॑त्रघ्नीं ल॒क्ष्म्यं॑न्,
ताम् अ॒स्यै संवितस् सुव । *(२५)*

अवयवशः समीक्षणम्③

चतुर्थ्या *(=अघोरचक्षुरित्येषा)* समीक्षेत ४

अघो॑र-चक्षु॒र् अप॑तिघ्न्य् एधि
शि॒वा प॒तिभ्य॑स् सु॒मना॑स् सु॒वर्चाः॑ ।
जी॒व॒सूर् दे॒वका॑मा स्यो॒ना(=प्रशस्ता)
शन्नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शञ्चतु॑ष्पदे ।(२५)

भ्रुवोरन्तरे सम्मार्जनम्②

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा (=इदमहमित्यनेन) तस्या भ्रुवोरन्तरँ संमृज्य, प्रतीचीनं (प्रत्यग्गतम् उपर्युपरि शिरो) निरस्येत् ५

(अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा भ्रुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत्।)
इ॒दम् अ॒हयँ॒ या त्वयि॑ पति॒घ्न्य् अं॑ल॒क्ष्मिस्, तां निर्दि॑शामि ।(२५)

कन्यावियोगकाले बन्धुजनस्य रोदने जपः②

प्राप्ते निमित्त (=वध्वा स्वबन्धूनां च रोदनं) उत्तरां जपेत् ("जीवारुदन्ती") ६ (निमित्तावृत्तौ मन्त्र आवर्तते ।)

(कन्याया एव रोदन इत्याश्वलायनः । यथाह - जीवां रुदन्तीति रुदत्याम् इति ।)
(हर्षस्थाने) जी॒वाँ रु॑दन्ति॒ वि(नि)म॑यन्ते अद्ध्व॒रे
दी॒र्घाम् अनु॒ (भाव)प्रसि॑तिं(=बन्धं) दीधियु॒र्(=ध्यायन्तु) नरः॑(बहुवचनम्) ।
वा॒मं पि॒तृभ्यो॒ य इ॒दँ संमेरि॒रे(=प्रवर्तयन्ति)
मयः॒(=सुखदं) पति॑भ्यो॒, जनयः(=जन्याः [वध्वाः]) परि॒ष्वजे॑ ।

स्नापनम्, अहतवस्त्रधारणं, योक्त्रसन्नहनं च ।④

स्नपन-जलाऽऽनयनम्③

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरया (=व्युक्षत्क्रूर...) ऽद्भ्यः (स्नानार्थजलाहरणार्थं) प्रहिणुयात् ॥

व्यु॑क्षत्(=अपगच्छेत्) (यदपां) क्रू॒रम्,
उदं॑च॒न्त्व्(=उद्गच्छन्तु) आप॒,
आऽस्यै ब्रा॑ह्म॒णास् स्नप॑नँ हरन्तु ।
अ-वी॑र-घ्नी॒र्(!) उद् अं॑च॒न्त्व् आपः॑ ।

वध्वाः शिरसि दर्भेण्वनिधानम्③

दर्भेण्वं (=दर्भैः परिकल्पितमिण्वं निगलाकृतिं परिमण्डलाकारम् रोमककिरीटम् इव) निधाय -

उत्तरेण यजुषा (=अर्यम्णो अग्निं) तस्याशिरसि दर्भेण्वं (=दर्भैः परिकल्पितमिण्वं निगलाकृतिं परिमण्डलाकारम् रोमककिरीटम् इव) निधाय,

अ॒र्य॒म्णो (प्रसादात्) अ॒ग्निं परि॑यन्तु क्षि॒प्रं
प्रती॑क्षन्ताँ॒ श्वश्वो॑ दे॒वरां॑श् च ।

तस्मिन्नुत्तरया (=खेऽनस) दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य,

(तस्मिन्निण्वे दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठापयति)
खे(=छिन्द्रावकाशे) ऽनसः॒(=शकटस्य), खे रथः॒(थस्य), खे युगं॑स्य (शोधक्य अपो निस्सार्य प्रसन्न) शचीपते ।
(श्वित्रिणीं नद्यां मज्जतीं सोमं दन्तपिष्टम् अर्पयन्तीं)
अ॒पा॒लाम् इं॑न्द्र॒ त्रिः पू॒त्व्य्(=पूत्वा) अकर॒त् सूर्य॑वर्चसम् ।(२५)

छिद्रे सुवर्णमुत्तरया (=शं ते हिरण्यम्) ऽन्तर्धाय,

(युगच्छिद्रे सुवर्णनिधानम् -)
शन् ते॒ *(छिद्रे निधीयमानं)* हिर॑ण्यँ॒ शम् उ॑ स॒न्त्व् आप॒श्
शन् तें मे॒धी*(=खलेवाली, खले धान्यपेषणस्थाने वाल्यन्ते वृषा इति - अत्र युगः)* भ॑वतु॒, शयँ् यु॒गस्य॒ तृद्मं*(=छिद्रम्)* ।
शन् त॒ आप॑श् श॒त-प॑वित्रा भव॒न्त्व्
अथा॒ पत्यां त॒न्वँ सँसृ॑जस्व ।। (1)

स्नानम्⑤

उत्तराभिः पञ्चभिस् *(=हिरण्यवर्णा)* स्नापयित्वा,

हिर॑ण्य-वर्णा॒श् शुच॑यः पाव॒काः
प्रच॑क्रमुर् हि॒त्वा ऽव॒द्यम् आपः॑ ।
श॒तं प॒वित्रा॒ वित॑ता॒ ह्य् आ॑सु॒ *(अप्सु)*
ताभि॑ष् ट्वा दे॒वस् सवि॒ता पु॑नातु ।*(२५)*

हिर॑ण्य-वर्णा॒श् शुच॑यः पाव॒का
यासु॑ जा॒तः क॒श्यपो॒ यास्व् अ॒ग्निः ।
या अ॒ग्निं गर्भं॑ दधि॒रे सु॒वर्णा॒स्
तास् त॒ आप॒श् शँ स्यो॒ना *(=सुखा)* भ॑वन्तु ।*(५)*

यासाँ॒ राजा॒ वरु॑णो॒ **याति॒** मद्ध्यें॑
सत्यानृ॒ते **अ॑व॒पश्य॒ञ्** जना॑नाम् ।
या अ॒ग्निं गर्भं॑ **दधि॒रे** सु॒वर्णा॒स्
तास् त॒ आप॒श् शँ स्यो॒ना **भ॑वन्तु** ।*(५)*

यासां॑ दे॒वा दि॒वि कृ॒ण्वन्ति॑ भ॒क्षं या अ॒न्तरि॑क्षे बहु॒धा भ॑वन्ति।
या अ॒ग्निं गर्भं॑ दधि॒रे सु॒वर्णा॒स्ता न॒ आपः॒ शं स्यो॒ना भ॑वन्तु ॥

शि॒वेन॑ *(यजमान!)* त्वा॒ चक्षु॑षा पश्यन्त्व् *(हे)* आपश्!
शि॒वया॑ त॒न्वा+उ॒प॒स्पृ॒श॒न्तु॒ त्वच॑न् ते ।
घृ॒त॒श्-चु॒त॒श्*(=दुहन्त्यः)* शुच॑यो॒ याः पा॑व॒कास्
तास् त॒ आप॒श् शँ स्यो॒ना भ॑वन्तु ।*(५)*

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

अथर्ववेदे - "शि॒वेन॑। मा॒। चक्षु॑षा। प॒श्य॒त॒। आ॒पः॒। शि॒वया॑। त॒न्वा। उप॑। स्पृ॒श॒त॒। त्वच॑म्। मे॒। " त्वत्कारप्रयोगम् अत्र घटयितुं तर्हि कठिनम् एव। My guess is that some ancient ritualist copied over the AtharvaNa mantra and modified it without fixing the svara appropriately, leaving later commentators to either ignore the svara-error or multi-sambodhana error.

अहतस्य वाससः परिधानम्⑤

उत्तरया *(=परि त्वा गिर्वणो गिरः)* ऽहतेन वाससाच्छाद्य,

प"रि त्वा गिर्-वणो*(=सम्भक्तः)*
गि"र इमा" भवन्तु विश्व"तः ।
वृद्धा"युम्*(=वृद्धगम्)* अ"नु वृ"द्धयो,
(त्वया) जु"ष्टा भवन्तु जु"ष्टयः ।*(२४)*

योक्त्रबन्धनम्④

उत्तरया *(=आशासाना सौमनसम्)* योक्त्रेण सन्नह्यति ८

आ॒शासा॑ना सौमन॒सं
प्र॒जां सौभा॑ग्यं तनूम्।
अ॒ग्नेर् अनु॑व्रता भू॒त्वा *(तिष्ठति/ तिष्ठामि)*,
(तां) सं नह्ये सुकृ॒ताय॒ कम् *(=सुखम् [यथा])*।

अग्निसाधनम्④

होमः②

अग्निम् प्रति नयनम्③

अथैनामुत्तरया *(=पूषात्वेत)*दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाग्निमभ्यानीयापरेणाग्निमुदगग्रं कटमास्तीर्य तस्मिन्नुपविशत*(ः)*। उत्तरो वरः ॥

पूषा" त्वा"+इतो" नयतु ह"स्त-गृ"ह्या
ऽश्वि"नौ त्वा प्र"वहताँ र"थेन ।
(मदीयान्) गृहा"न् गच्छ गृह"पत्नी
य"था" ऽसो*(=स्या)* वशि"नी त्वं" विद"थम्*(=यज्ञं)* आ"वदासि*(=आवद)* ।। (2)

आज्यभागान्ते उत्तराभ्यामभिमन्त्रणम्③

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते *(उत्थाय)* ऽथैनाम् *(तृतीयस्यानुवाकस्य)* आदितो द्वाभ्याम् *(=सोमः प्रथम)* अभिमन्त्रयेत ॥

सो"मः प्रथमो" विविदे *(लेभे)*
गन्धर्वो" विविद उ"त्तरः ।
तृती"यो अग्नि"ष् टे प"तिस्
तुरी"यस्ते मनुष्यजाः" ।*(२५)*

(स्त्रीमनस् तादृशम् - आदाव् अन्नं, ततः कामकलाः, ततो हि धर्मः, ततः पतिः।)

सो"मो ददद् गन्धर्वा"य
गन्धर्वो" ददद् अग्न"ये
रयिं" च पुत्रां"श् च अदाद्
अग्नि"र् म"ह्यम् अ"थो इमा"म्

पाणिग्रहणम्④

पाणिग्रहणम्②

अथास्यै *(=अस्याः)* दक्षिणेन नीचा *(=न्यग्भूतेन)* हस्तेन दक्षिणमुत्तानं हस्तं गृह्णीयात्।

(अनेन नित्यविधिना "सो ऽभीवाङ्गुष्ठम्? इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहितस्यापि सम्बन्धः । इतरथा स इति न ब्रूयात् । अभीवाङ्गुष्ठम् = उपर्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्।)

यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृह्णीयात् ॥

यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुष्ठमेव सोऽभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि *(=यथा वरस्याङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा)* गृह्णाति ॥

गृभ्णामि त इत्येताभिश्चतसृभिः ॥

गृभ्णा" *(ह्णा)*मि ते सुप्रजास्त्वा"य ह"स्तं
म"या प"त्या जर"दष्टिर् य"था" ऽसः ।
भ"गो अर्यमा" सविता" पु"रन्धिर् *(=बहुप्रज्ञा बहुकर्मा वा)*
म"ह्यन् त्वा ऽदुर् गा"र्हपत्याय*(=गार्हस्थ्याय)* देवाः ।*(२५)*

ते *(भगादयः)* ह॒ पूर्वे॒ जनासो॒
यत्रं *(गार्हस्थ्ये)* पूर्व॒-वहो॑*(=पूर्वविवाहकृतः)* हि॒ताः ।
मू॒र्द्धन्वान्*(=प्राधान्यवान् [अग्निः])* यत्रं सौभ्र॒वः *(=सुभ्रुवा अदितेः पुत्रः)*
पूर्वो॑ दे॒वेभ्य॒ आऽत॑पत् ।

सर॑स्वति॒ प्रेदम् अ॑व॒
सुभ॑गे॒ वाजि॑नी*(=अन्नक्रिया/स्तुति)*वति ।
तां त्वा॒ विश्व॑स्य
भू॒तस्य॑ प्र॒-गाया॑मस्य् *("इदन्तो मसि")* अग्र॒तः ।

य एति॑ प्र॒दिश॒स् सर्वा॒
दिशोऽनु॒ पव॑मानः ।
हिर॑ण्यहस्त ऐर॒म्मस्*(=अग्निः)*
(इरा अन्नं तां मिमीते करोतीतीरंमः अग्निः)
स त्वा॒ मन्म॑नसं*(!)* कृणोतु ।

सप्तपदीगमनम्④

अथैनामुत्तेरणाग्निं - दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रक्रमयत्य् "एकमिष" इति ॥

एक॑म् - इ॒षे*(=अन्नाय)* विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।*(५)*
द्वे - ऊ॒र्जे*(=बलाय)* विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।
त्रीणि॑ - व्र॒ताय॒ विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।
च॒त्वारि॒ - मायो॑*(=सुख)*भवाय॒ विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।
पञ्च॑ - प॒शुभ्यो॒ विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।
षड् - रा॒यस्पोषा॑य॒ विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।
स॒प्त - *(यज्ञेषु)* स॒प्तभ्यो॒ होत्रा॑भ्यो॒ विष्णु॒स्त्वाऽन्वे॑तु ।
(होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाच्छावाक आग्नीध्र इत्येतास्सप्त होत्राः)
सखा॑यस् स॒प्तप॑दा अभूम ।
स॒ख्यन्ते॑ गमेयम् ।

सखेति सप्तमे पदे जपति ॥

सखां *(हे)* स॒प्तप॑दा भव॒।
सखा॑यौ स॒प्तप॑दा बभूव*(=बभूविव)*।
स॒ख्यन्ते॑ गमेयँ।
स॒ख्यात् ते॒ मा यो॑षँ*(=पृथक्कृतो मा भूवं)*।
स॒ख्यान् मे॒ मा यो॑ष्ठा॒स्,
सम॑याव॒, सङ्क॑ल्पावहै॒, सं प्रि॑यौ रोचि॒ष्णू*(=दीप्यमानौ)* सु॑मन॒स्यमा॑नौ*(=सुमनायमानौ)* ।
इष॒म् ऊर्ज॑म् अ॒भि सं॒वसा॑नौ॒
सन्नौ॒ मनाँ॑सि॒ सं व्र॒ता समु॑ चि॒त्तान्याक॑रम् ।

सा *(ऋक्)* त्वम् अ॒स्य् अमू॒*(=साम)* ऽहम्, अमू॒हम् अ॑स्मि॒। *(५)*

(सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम इति बह्वृचब्राह्मणदर्शनात् । बह्वृचानां तु अमोहम् इति एव पाठः ।)

सा त्वं द्यौर् अ॒हं पृ॑थि॒वी।
त्वँ रेतो॒ ऽहँ रे॑तो॒भृत्।
त्वं मनो॒ ऽहमस्मि॒ वाक्।
त्वँ सामा॒हम॒स्म्यृक्।

त्वँ॒ सा माम् अनु॑व्रता भव।
पुँ॒से पु॒त्राय॒ वेत्त॑वै*(=लाभाय)*,
श्रि॒यै पु॒त्राय॒ वेत्त॑वा॒,
एहि॑ सूनृते*(=प्रियवाग्वति)* ।। (3)

प्रधानहोमः④

प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा, यथास्थानम् उपविश्यान्वारब्धायाम् उत्तरा *(१६)* आहुतीर् जुहोति - "सोमाय जनिविदे स्वाहे"त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥

षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः④

मन्त्रः⑥

सोमा॑य जनि॒*(=जाया)*विदे॒ स्वाहा॑ ।
ग॒न्ध॒र्वाय॑ जनि॒विदे॒ स्वाहा॑ ।
अ॒ग्नये॑ जनि॒विदे॒ स्वाहा॑ ।

क॒न्य॒ला*(=कन्यैव, लशब्द उपजनः)* पि॒तृभ्यो॑ य॒ती*(=गच्छन्ती)* प॑तिलो॒कम्
अव॑*(उपसर्गः) (कन्या)*दी॒क्षाम् अ॑दास्थ॒*(=अवक्षपितवती त्यक्तवती)* स्वाहा॑ ।

(दीङ् क्षये। तकारस्य थकारः छान्दसः)

प्रेतो मु॒ञ्चाति॒, नाऽमुत॑स्*(=पतिलोकात्)*
सुब॒द्धाम् अ॒मुत॑स् करत्*(=कुरु)* ।
यथे॒यम् इ॑न्द्र मीढ्वस्*(=वर्षक इन्द्र)*
सुपु॒त्रा सु॒भगा ऽसति*(=स्यात्)* ।*(२५)*

इ॒मान् त्वम् इ॑न्द्र मीढ्वस्*(=वर्षक इन्द्र)*
सुपु॒त्राँ सु॒भगां॑ कुरु ।
दशा॑ऽस्यां पु॒त्रान् आ धे॑हि॒
पतिं॑म् एकादशं कृधि ।*(५)*

अ॒ग्निर् ऐ॑तु प्रथ॒मो दे॒वता॑नाँ॒
सो॑ऽस्यै प्र॒जां मु॑ञ्चतु मृत्युपा॒शात् ।
तद॒यँ राजा॒ वरु॒णो ऽनु॑मन्यतां॒
यथे॒यँ स्त्री पौत्रं॑म् अ॒घन्*(=पापजं व्यसनम्)* न रोदा॑त् ।*(२५)*

इ॒माम् अ॒ग्निस् त्रा॑यतां॒ गार्ह॑पत्यः
प्र॒जाम् अ॑स्यै नयतु दी॒र्घम् आयुः॑ ।
अशू॑न्योपस्था॒*(!)*, जीव॑ताम् अस्तु मा॒ता
पौत्रंमान॒न्दम् अ॒भि प्रबु॑द्ध्यताम् इ॒यम् ।*(५)*

मा तें गृ॒हे नि॒शि *(रोदन)*घोष॒ उत्थांद्
अ॒न्यत्र॒ त्वद्*(=त्वत्तः)* रुंदु॒त्यंस् सवँ् विंशन्तु ।
मा त्वं विंके॒श्य् उर॒ आवधिंष्ठा*(=आताडयेः)* जी॒वपंत्नी
पतिलो॒के विरांज॒ पश्यंन्ती प्र॒जाँ सुंमन॒स्यमांनाम् ।*(५)*

द्यौस्तें पृ॒ष्ठँ रंक्षतु
वा॒युर् ऊ॒रू
अ॒श्विनौं च॒ स्तन॒न्
(स्तनं) धयंन्तँ*(=चूसन्तम्)* सवि॒ताऽभि रंक्षतु ।*(५)*
आ वासंसः परि॒धाना॒द् *(परिं त्वा गिर्-वणो॒ इत्यादिना)* बृह॒स्पति॒र्,
विश्वें देवा अ॒भिरंक्षन्तु प॒श्चात् ।

अ॒प्र॒ज॒स्तां पौंत्र मृ॒त्युं
पा॒प्मानंम् उ॒त वा॒ ऽघम् ।
शी॒र्ष्णस् स्रजंम् इवो॒न्मुच्यं
द्वि॒षद्भ्यः॒ प्रतिंमुञ्चामि॒ पाशंम् । *(५)*

इमं" मे वरुण श्रुधी *(=श्रुणु)*
ह"वम्*(=आह्वानम्)* अद्या" च मृळय *(=सुखय)*।
त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके *(=अवदन्)*॥

त"त् त्वा **यामि** ब्र"ह्मणा **व"न्दमानस्**
त"द् **आ" शास्ते** य"जमानो हवि"र्भिः ।
अ"हेळमानो *(=अक्रुध्यन्)* वरुणेह" **बोध्य्** उ"रुशंस
मा" न आ"युः **प्र" मोषीः** ॥

१४ त्वन्नो अग्ने⑤

त्व"न् नो अग्ने व"रुणस्य विद्वा"न्
देव"स्य हे"डो"*(=क्रोधो)* ऽव यासिसीष्ठाः*(=यक्षीष्ठाः)* ।
य"जिष्ठो *(हविर्)*व"ह्नितमश् शो"शुचानो*(=देदीप्यमानः)*
वि"श्वा द्वे"षाँसि प्र" मुमुग्ध्य् अस्म"त् ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

स" त्व"न् नो अग्ने ऽवमो"*(=मूलभूतो)* **भव**+ऊती"*(त्या)*
("अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः" इति ब्राह्मणम्)
ने"दिष्ठो*(=अन्तिकतमो)* अस्या" उष"सो व्यु॒ष्टौ*(=व्युष्टायाम्)* ।
अ"व यक्ष्व नो व"रुणँ, **र"राणो**
वीहि"*(=खाद)* मृडीकँ"*(=सुखयितारं [हविः])* सुह"वो न **एधि** ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

त्वम् अंग्ने अ॒या*(=एतव्यः/ प्रत्येता)* **ऽस्य्**
अ॒या **सन्** मनंसा **हि॒तः** ।
अ॒या **सन्** ह॒व्यम् **ऊंहिषे॒**
ऽया नों **धेहि** भेष॒जम् ॥ (4)

अश्मारोहणम्, लाजहोमाः④

अश्मानमास्थापयति③

अथैनाम् उत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा ऽश्मानम् आस्थापयत्य् आतिष्ठेति ॥

आतिंष्ठेमम् अश्मांनम्
अश्मेंव त्वँ स्थिरा*(रो पुंसि)* भंव ।
अभितिंष्ठ पृतन्यतस्*(=पृतनाकामान्)*
सहंस्व पृतनायतः*(=पृतनाकामान्)* ।*(२५)*

लाजहोमः②

अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य, द्विर् लाजानोप्याभिघारयति।

(वर एव तस्याः पाणिना) जुहोति "इयं नारी"ति ॥

इयन् नार्य् उपंब्रूते
कुल्पांन्य् *(=लाजान्)* आवपन्तिका*(=आवपन्ती)* ।
दीर्घायुर् अंस्तु मे पतिर्
जीवांतु*(=जीव्यात्)* शरदंश्शतम् ।*(२५)*

प्रदक्षिणमन्त्राः②

उत्तराभिस्तसृभिः *(=तुभ्यमाग्रे पर्यवहन्नित्यादिभिः)* प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा ऽऽश्मानमास्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ *(यथा पुरस्तात्)*

(सूर्या नाम सवितुर्दुहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता - सूर्यासूक्ते1 दृश्या।)

तु"भ्यम् *(अग्नये)* अ"ग्रे *(गन्धर्वाः)* प"र्यवहन्त्
सूर्यां" वहतु"ना सह" ।
पु"नः प"तिभ्यो जायां" दा"*(ः)*
अग्ने प्रज"या सह" ।*(२५)*

पु"नः प"त्नीम् अग्नि"र् अदाद्
आ"युषा सह" व"र्चसा ।
दीर्घायु"र् अस्या यः" प"तिस्
स" एतु शर"दश् शत"म् ॥*(२५)*

वि"श्वा उत" त्व"या वयं"
धा"रा उदन्या*(=उदक-सम्बन्धिनीः)* इव ।
अ"तिगाहेमहि द्वि"षः ।*(५)*

अश्मानमास्थापयति②

अथैनाम् उत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा ऽश्मानम् आस्थापयत्य् आतिष्ठेति ॥

आतिंष्ठेमम् अश्मांनम्
अश्मेंव त्वँ स्थिरा*(रो पुंसि)* भंव ।
अभितिंष्ठ पृतन्यतस्*(=पृतनाकामान्)*
सहंस्व पृतनायतः*(=पृतनाकामान्)* ।*(२५)*

द्वितीयो लाजहोमः②

होमश्चोत्तरया *(=अर्यमणं नु देवम्)* ॥

अ॒र्य॒मण॒न् नु(=क्षिप्रं) दे॒वं क॒न्यां(ः)
अ॒ग्निम् (च) अयक्षत (पतिलाभाय)।
स इ॒मां दे॒वो अ॑द्ध्व॒रः(=अहिंसितः) प्रेतो मु॒ञ्चाति॒ नाऽमुतः॑स्(=पतिलोकात्)
सुब॒द्धाम् अ॒मुतः॑स् करत्(=कुरु) ।(५)

पुनः परिक्रमणम् ॥

(अश्मन) आस्थापनम् ॥

(सूर्या नाम सवितुर्दुहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता - सूर्यासूक्ते2 दृश्या।)

तु"भ्यम् (अग्नये) अ"ग्रे (गन्धर्वाः) प"र्यवहन्त्
सूर्यां" वहतु"ना सह" ।
पु"नः प"तिभ्यो जायां" दा"(ः)
अग्ने प्रज"या सह" ।(२५)

पु"नः प"त्नीम् अग्नि"र् अदाद्
आ"युषा सह" व"र्चसा ।
दीर्घायु"र् अस्या यः" प"तिस्
स" एतु शर"दश् शत"म् ॥(२५)

वि"श्वा उत" त्व"या वयं"
धा"रा उदन्या(=उदक-सम्बन्धिनीः) इव ।
अ"तिगाहेमहि द्वि"षः ।(५)

अश्मानमास्थापयति③

अथैनाम् उत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा ऽश्मानम् आस्थापयत्य् आतिष्ठेति ॥

आतिं॑ष्ठे॒मम् अश्मा॑न॒म्
अश्मे॑व॒ त्वँ स्थि॒रा(रो पुंसि) भ॑व ।
अ॒भितिं॑ष्ठ पृतन्य॒तस्(=पृतनाकामान्)
सह॑स्व पृतनाय॒तः(=पृतनाकामान्) ।(२५)

तृतीयो लाजहोमः②

होमश्चोत्तरया (=त्वमर्यमा भवसि)॥

त्व"म् अर्यमा" भवसि य"त् कनी"(न्या)नान्
ना"म स्वधा"(=अन्न)वत् स्व॒र्यं(र्गं) बिभ"र्षि ।
अञ्ज"न्ति(=सिञ्चन्ति) वृक्षँ" सु"धितन्(=सुष्ठु निहितं) न" गो"भिर्(=गोविकारैराज्यादिभिः)
य"द्द"म्पती स"(मान)मनसा(सौ) कृणो"षि ।

पुनः परिक्रमणम् ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥

प्रदक्षिणमन्त्राः③

उत्तराभिस्तसृभिः (=तुभ्यमाग्रे पर्यवहन्नित्यादिभिः) प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा ऽऽश्मानमास्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ (यथा पुरस्तात्)

(सूर्या नाम सवितुर्दुहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता - सूर्यासूक्ते3 दृश्या।)

तु"भ्यम् *(अग्नये)* अ"ग्रे *(गन्धर्वाः)* प"र्यवहन्त्
सूर्या" वहतु"ना सह" ।
पु"नः प"तिभ्यो जायां" दा" *(ः)*
अग्ने प्रज"या सह" ।*(२५)*

पु"नः प"त्नीम् अग्नि"र् अदाद्
आ"युषा सह" व"र्चसा ।
दीर्घायु"र् अस्या यः" प"तिस्
स" एतु शर"दश् शत"म् ॥*(२५)*

वि"श्वा उत" त्व"या वयं"
धा"रा उदन्या*(=उदक-सम्बन्धिनीः)* इव ।
अ"तिगाहेमहि द्वि"षः ।*(५)*

अश्मानमास्थापयति③

अथैनाम् उत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा ऽश्मानम् आस्थापयत्य् आतिष्ठेति ॥

आतिंष्ठेमम् अश्मांनम्
अश्मेंव त्वँ स्थिरा*(रो पुंसि)* भंव ।
अभितिंष्ठ पृतन्यतस्*(=पृतनाकामान्)*
सहंस्व पृतनायतः*(=पृतनाकामान्)* ।*(२५)*

वैवाहिकाग्नेर्नित्यधारणम् ।④

(उखायाम् = पात्र-विशेषे) समोप्यैतम् अग्निम् अनु-हरन्ति *(- न पुरस्तात्)* ॥

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

"औपासनस्य च गृह्यान्तरेण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात्" इति सुदर्शनः। बौधायनो विदधाति समित्-समारोपणम्। गृहे ऽप्रयाणे ऽपि धारणाशक्तौ दृश्यते समारोपणम् आचारे।
"अनेन श्रौतवत् समारोपस्य प्रतिषेध" इति तु हरदत्तः।

योक्त्रविमोकः, वध्वाः स्वगृहं प्रति नयनम् ।④

योक्त्रं विमुञ्चति②

(=प्र त्वा मुञ्चामीति) योक्त्रं विमुच्य, तां ततः प्र वा वाहयेत् *(=रथादिभिर्नयनं)*, प्र वा हारयेत् *(=मनुष्यवाह्येन शिबिकादिना नयनम्)* ॥

प्र त्वां मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् *(योक्त्र-विमोकेन)*
येन त्वा ऽबंद्ध्नात् सविता सुकेतः*(=सुप्रज्ञानो)* ।
धातुश् च योनौं सुकृतस्यं लोके
(सुकृतस्य लोको हि धातुर् योनिर् दम्पत्योः कृते।)
स्योनन्*(=सुखं)* तें सह पत्यां करोमि ।*(२४)*

इमं विष्यांमि*(=विस्रंसयामि)* वरुणस्य पाशं
यम् अबंद्ध्नीत सविता सुशेवः*(=सुसुखः)* ।
धातुश्च योनौं सुकृतस्यं लोके

(सुकृतस्य लोको हि धातुर् योनिर् दम्पत्योः कृते।)
ऽरिष्टां*(=अविनाशिनीम्)* त्वा स॒ह पत्यां करोमि ।

अनुगतस्यौपासनाग्नेस् समाधानमन्त्रः②

अनुगते ऽपि वोत्तरया *(=अयाश्चाग्ने)* जुहुयान् नोपवसेत् *(- प्रायश्चित्तं त्वत्राप्य् अस्त्य् एव)*॥

अया"श्*(=एतुम् योग्यः, गमनशीलो वा)* चाग्ने" ऽस्य् अनभिशस्ती"श्च*(=अनवद्यः)*
सत्य"म् इ"त् त्व"म्*(←स्वरः शोधितः)* अया" असि ।
अ"यसा*(←अय् + असुँन्)* म"नसा धृतो"
अय"सा*(← इण् + असुँन्)* हव्य"म् ऊहिषे*(=वहस्व)*
अया" नो धेहि भेषज"म् ।।*(५)*

युग्ययोः योजनप्रकारः⑤

प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी②

उत्तरा *(=सत्येनोत्तभितेत्येषा)* रथस्योत्तम्भनी ॥

सत्ये"नो"त्तभिता भू"मिस्
सू"र्येणो"त्तभिता द्यौः" ।
ऋते"नाऽऽदित्या"स् ति"ष्ठन्ति
दिवि" सो"मो अ"धि श्रितः" ।*(५)*

वाहाव् उत्तराभ्यां युनक्ति②

वाहावुत्तराभ्यां *(=युञ्जन्ति ब्रध्नं)* युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥

युञ्ज"न्ति ब्रद्ध्न"म्*(=महान्तम्)* अरुष"ञ्*(=गन्तारं)*
च"रन्तम् प"रि तस्थु"षः ।
(यावद्) रो"चन्ते रोचना" दिवि" ।*(२५)*

*(रथादि)*यो"गेयोगे तव"स्*(=गति[वत्])*तरवँ्
वा"जेवाजे हवामहे ।
(वयं स्तोतृत्वेन) स"खाय*(ः)* इ"न्द्रम् ऊत"ये ।*(५)*

आरोहन्तीम् उत्तराभिर् अभिमन्त्रयते②

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते *(="सुकिंशुकमि"त्येवमादिभिः)* ॥

सु॒किँशु॒क*(पुष्प)*ँ, *(निर्माणेन)* शल्म॒लिं, वि॒श्वरू॑पँ,
हिर॑ण्य-वर्णँ, सु॒वृतँ, सुच॒क्रम् *(रथम्)*। आरोह वध्व् अ॒मृत॑स्य लो॒कँ *(तत्सङ्केतत्वेन)*
स्यो॒नं*(=सुखं)* पत्यै॑ वह॒तुं*(=स्त्रीधनं)* कृ॑णुष्व ।*(४)*

उदु॑त्त॒रम् आ॒रोह॑न्ती
व्य॒स्यन्ती॑ पृतन्य॒तः*(=योद्धुकामान्)* ।
मू॒र्द्धानं॒ पत्यु॒र् आ रो॑ह
प्र॒जया॑ च वि॒राड् भ॑व ।*(५)*

सम्रा"ज्ञी श्व"शुरे भव
सम्रा"ज्ञी श्वश्रुवां" भव ।

न॑नान्दरि सम्रा॑ज्ञी भव
सम्रा॑ज्ञी अ॑धि देवृ॑षु ।*(५)*

स्नु॒षाणाँ॒ श्वशु॑राणां
प्र॒जायां॑श्च॒ धनं॑स्य च ।
पतीं॑नाञ्च देवृ॒णाञ्चं
सजा॒तानां॑ वि॒राड् भ॑व ।*(५)*

सूत्रे वर्त्मनोर् व्यवस्तृणाति②

(द्वे) सूत्रे वर्त्मनोर् *(=चक्रयोर्)* व्यवस्तृणात्त्य् *(=तिर्यक्स्तृणाति)* उत्तरया *(= नीललोहित इत्येतया)* नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम् ॥

नी॒ल॒लो॒हि॒ते *(सूत्रे)* भंवतः
*(एकतरेण?) (कु)*कृ॒त्या-स॒क्तिर् *(दूरं)* व्यंज्यते ।
एधंन्तेऽस्या ज्ञा॒तयः॒
(एकतरेण?) पतिं॑र् ब॒न्धेषु॑ बद्ध्यते ।

ते ते उत्तराभिर् *(= ये वध्वश्चन्द्रमित्येताभिः)* अभियाति *(= उपरि गच्छति)* ॥

(ते सूत्रे उत्तराभिरभियाति)

ये॑ वद्ध्व॑श् चन्द्रं॑ *(=आह्लादकं)* वहतुं॑ *(=स्त्रीधनं)*
य॑क्ष्मा य॑न्ति ज॑नाँ अ॑नु ।
पु॑नस् ता॑न् यज्ञि॑या देवा॑
न॑यन्तु य॑त आ॑गताः ।*(२४)*

मा॑ विदन् परिपन्थि॑नो
य॑ आसी॑दन्ति द॑म्पती ।
सुगे॑भिर् दुर्ग॑म् *(तौ)* अ॑तीताम्
अ॑प द्रा*(द्रव)*न्त्व् अ॑रातयः ।

सु॒गं पन्थां॑न॒म् आरु॑क्ष॒*(ह)*म्
अरि॑ष्टँ स्वस्ति॒-वाह॑नम् ।
यस्मि॑न् वी॒रो न रिष्य॑त्य्,
अ॒न्येषां॑ वि॒न्दते॒ वसु॑ ॥ (6)

विशेष-स्थानातिक्रमणम्⑤

तीर्थ-स्थाणु*(=गवां कण्डूयनार्थ निखातः स्तम्भः)*-चतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां *(=ता मन्दसाना)* जपेत् ॥

तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः④

ता॑ *(=तौ)* मन्दसाना॑ *(=स्तूयमानौ)* म॑नुषो दुरोण॑ *(=गृहे)*
आ॑ धत्तँ॑ रयिं॑ दश॑-वीरं वचस्य॑वे*(=वचनवते)* ।
कृतं॑ *(=कुरुतं)* तीर्थँ॑ सु-प्रपाणँ॑ **शुभस्-पती** *(अश्विनौ)*,
स्थाणुं॑ पथेष्ठा॑म् अ॑प दुर्मतिँ॑ **हतम्** ।

(नावमुत्तरयानुमन्त्रयते)
नावम् उत्तरयानुमन्त्रयते *(=अयं नो मह्याः पारं स्वस्ति)* ॥

अ॒यन् नो॑ म॒ह्याः *(=महत्याः [नद्याः])* पा॒रँ
स्व॒स्ति ने॑ष॒द् वन॒स्पतिः॑ ।
सीरा॑ *(=नदि!)* नस् सु॒तरा॑ भव
दीर्घायु॒त्वाय॒ वर्च॑से ।

न च नाव्यांस् *(=तरयितॄन्)* तरती वधूः पश्येत् ॥

तीर्त्वोत्तरां *(=अस्य पारः)* जपेत् ॥

(तीर्त्वा जपः)
अ॒स्य॒ *(नद्यादेः)* पा॒रे *(तीरे)* निर्ऋ॒तस्य॑ *(=निस्तरितस्य)*
जी॒वा **ज्योति॑र् अशीमहि** ।
म॒ह्या *(=महत्यै)* इ॑न्द्रस् स्व॒स्तये॑ *(ऽस्तु)*।

श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः②

श्मशानाधिव्यातिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टे ऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा आहुतीर् *(= "यदृतेचिद्" इत्याद्यास्सप्त)* हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते, परिषेचनान्तं करोति ॥

यद् ऋ॒ते-चि॑द् अभि॒श्रि *(श्लि)*षः॑
पु॒रा ज॒र्तृ *(तु)*भ्य॑ आ॒तृदः॑ *(=दृढीकुर्वन्ति)* ।
सन्धा॑ता स॒न्धिं म॒घवा॑ पुरो॒वसु॒र् *(=बहुधनः)*,
निष् *(=संस्)*क॑र्ता॒ विह॑ *(तु)*तं॒ *(=विनष्टं)* पुनः॑ । *(स्वाहा॑!)*

इडा॑म् *(=अन्नम्)* अग्ने पुरु॒दँसँ॑ *(=बहुदर्शनीयं)*
स॒निङ् गोश् श॑श्वत्त॒मँ हव॑म् आनाय साध *(य)* ।
स्यान् न॑स् सू॒ *(सु)*नुस् तन॑यो *(=पौत्रः)*
वि॒जावा *(विजनक)* ऽग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर् भू॑त्व् अ॒स्मे *(=स्मासु)* ।

इमं॑ मे वरुण श्रुधी *(=श्रुणु)*
ह॑वम् *(=आह्वानम्)* अद्या॑ च मृळय *(=सुखय)*।
त्वा॑म् अवस्यु॑र् आ॑ चके *(=अवदन्)*॥

क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः②

("सकृदेव, न पुनः पुनरित्यर्थः" इति हरदत्तः।) क्षीरिणाम् अन्येषां वा लक्ष्मण्यानां *(= प्रसिद्धानां सीमावृक्षणामित्यर्थः)* वृक्षाणां नदीनां धन्वनां *(=दीर्घाण्यरण्यानि येषु ग्राम्याः पशवो न निवसन्ति)* च व्यतिक्रम उत्तरे *(="ये गन्धर्वाः" इति वृक्षाणां व्यतिक्रमे, "या ओषधयः" इति नदीनां धन्वनाम् ।)* यथालिङ्गं जपेत्॥

ये ग॑न्ध॒र्वा अ॑प्स॒रस॑श् च दे॒वीर्
ए॒षु वृ॒क्षेषु॑ वानस्प॒त्येष् आस॑ते ।
शि॒वास् ते अ॒स्यै व॒द्ध्वै॑ भवन्तु॒
मा हिँ॑सिषुर् वह॒तुम् *(=स्त्रीधनम्)* ऊ॒ह्यमा॑नाम् ।

नद्याद्यतिक्रमे जपः④

या ओष॑धयो॒ या न॒द्यो॑
यानि॒ धन्वा॑नि॒ *(=निर्जलस्थानानि)* ये वना॑ ।
ते त्वा॑ वधु प्र॒जाव॑तीं॒
प्र त्वे *(=त्वां)* मु॑ञ्च॒न्त्व् अँह॑सः ।

गृहप्रवेशः⑤

(ज्ञातिधनसंयुक्तान्) गृहान् उत्तरया *(="सङ्काशयामि" इत्यनया)* सङ्काशयति *(=दर्शयति)*॥

(गृहानुत्तरया संकाशयति, तत्र वहतुः पूर्वं प्रापयितव्यः।)

संकांशयामि*(=प्रदर्शयामि)* वहतुं*(=स्त्रीधनं)* ब्रह्मंणा
गृहैर् *(सह)* अघोरेण चक्षुंषा मैत्रेंण ।
(आभरणादिकम्) पर्या-णंद्धं विश्वरूंपं यद् अस्याँ
स्योनं पतिंभ्यस्*(=पत्यादिभ्यः)* सविता कृंणोतु तत् ।*(२४)*

वाहावुत्तराभ्यां *("आवामगन्" इति द्वाभ्याम्)* विमुञ्चति दक्षिणमग्रे।
(वाहौ विमुञ्चति)

आ" वाम् अगन्त् सुमति"र्, वाजिनी*(=अश्वी)*वसू
न्य् *(हे)* अ"श्विना, हृत्सु" *(गृहप्राप्ति)*का"माँ अयँसत*(=नियती कृताः)* ।
अ"भूतङ् गोपा" मिथुना" शुभस्पती
प्रिया" अर्यम्णो" दु"यौँ*(=गृहान्)* अशीमहि*(=प्रविशेम)* ।

(वाह!) अयन् नों देवस् संविता बृहस्पतिंर्
इन्द्राग्नी मित्रावरुंणा स्वस्तयें ।
त्वष्टा विष्णुः प्रजयां सँरराणः*(=सन्ददानः)*
काम*(यू)* आयांतं कामांय त्वा विमुंञ्चतु ॥ (7)

लोहितं चर्माऽऽनडुहं प्राचीनग्रीवम् उत्तर*(=ऊर्ध्व)*लोमम् मध्येऽगारस्योत्तरया *(="शर्मा वर्मे"त्येतया)* ऽऽस्तीर्य, गृहान् प्रपादयन्न् उत्तरां *(="गृहान् भद्रान्")* वाचयति, दक्षिणेन पदा *(गृहान् प्रपादयन्)*।

(चर्मास्तरणम्)

शर्म वर्मेदम् आहंरा+
ऽस्यै नार्यां उपस्तिरें*(=उपस्तरणे)* ।
सिनींवालि*(=शुक्लप्रथमाकला)* प्रजांयताम्
इयं भगंस्य सुमताव् अंसत् ।

(गृहान् प्रपादयन् वधूं वाचयति)

गृहान् भद्रान्त् सुमनंसः **प्रपद्ये**
ऽवीरघ्नी वीरवंतस् सुवीरान् ।
इरां*(=अन्नं)* वहंतो घृतम् *(प्र+)*उक्षमांणास्
तेष्व् अहँ सुमनास् **सं विंशामि** ।*(२५)*

न च देहलीमभि*(धि)*तिष्ठति।

औपासने त्रयोदश होममन्त्राः②

उत्तरपूर्वे देशे ऽगारस्याग्नेर् उपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा *(="आगन्गोष्ठ"मित्याद्याः, लिङ्गविरोधे सत्यपि वर एव जुहोति, विधेर्बलीयस्त्वात्)* आहुतीर् हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते

आगंन् गोष्ठं महिंषी गोभिर् अश्वैर्
आयुंष्मत्पत्नी, प्रजयां स्वर्वित् *(यतो "नापुत्रस्य लोकोस्ति")*।

ब॒ह्वीं प्र॒जाञ् ज॒नयंन्ती सुरत्ने॒- -मम् अ॒ग्निँ श॒त-हिंमास् *(शतवर्षाणि)* सपर्यात्*(=परिचरतु)* ।

(पुरा हिमवदृतुभिर् वर्षाणि गण्यन्ते स्मेति विस्मयः।)

अ॒यम् अ॒ग्निर् गृ॒ह-पंतिस्*(!)*
सुसँ॒सत्*(=शोभनसदनः)* पुंष्टि॒वर्द्धंनः ।
यथा॒ भगंस्या॒ *(=भगाय)*ऽऽभ्यां ददंद्
र॒यिं पुष्टि॒म् अथोंं प्र॒जाम् ।

प्र॒जायां आभ्यां प्रजापत॒
इन्द्रांग्नी॒ शर्मं यच्छतम् ।
यथैनंयो॒र् न प्रंमी॒यातां*(य्)*
उ॒भयो॒र् जीवंतोः प्र॒जा ।

मन्त्रः⑥

तेनं भू॒तेनं ह॒विषा॒यमा प्यांयतां॒ पुनः॑।
जा॒यां यामंस्मा॒ आवांक्षु॒स्तां रसेंना॒भि वंर्धताम् ॥

अ॒भिवंर्द्धतां॒ पयंसा॒
ऽभि रा॒ष्ट्रेणं वर्द्धताम् ।
र॒य्या स॒हस्रंपोषसे॒-
मौ स्ता॒म् अनंपेक्षितौ ।*(र४)*

इ॒हैव स्तं॒ मा वियौंष्टं॒
विश्व॒म् आयु॒र् व्यंश्नुतम् ।
म॒ह्या*(य्)* इंन्द्रस् स्व॒स्तयें *(ऽस्तु)* ।*(र४)*

ध्रु॒वैधि पोंष्या॒ मयि॒
मह्यंन् त्वा ऽदा॒द् बृह॒स्पतिः॑ ।
मया॒ पत्यां प्र॒जावंती॒
सं जींव श॒रदंश्श॒तम् ।*(र४)*

त्वष्टां जा॒याम् अंजनय॒त्
("त्वष्टा रुपाणि पिंशतु" इति गर्भाधाने)
त्वष्टां ऽस्यै॒*(स्याः)* त्वां पतिंम् ।
त्वष्टां स॒हस्र॒म् आयूँषि
दी॒र्घम् आयुः॑ कृणोतु वाम् ।

इमं" मे वरुण श्रुधी *(=श्रुणु)*
ह"वम्*(=आह्वानम्)* अद्या" च मृळय *(=सुखय)*।
त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके *(=अवदन्)*॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने अष्टमः खण्डः ॥

उपवेषनम्④

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया *(=इह गावः प्रजायध्वम्)* चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः *(प्राङ्मुखौ)* ।

(उत्तरया चर्मण्युपविशतः। आमन्त्रितनिघातः छान्दसत्वान्नभवति ।)

इ॒ह गाव॒: प्रजा॑यद्ध्वम्
इ॒हाश्वा॑ इ॒ह पूरु॑षाः ।
इ॒हो(ह+उ) स॒हस्र॑-दक्षिणो
रा॒यस्पोषो॒ निषी॑दतु ।(२५)

अथास्याः पुंस्वो (=या पुमांसमेव सूते न स्त्रियं सा) जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य (="सोमेनादित्या") तस्मै फलान्युत्तरेण (=प्रस्वस्थः प्रेयः) यजुषा प्रदायोत्तरे (="इह प्रियं प्रजयाः") जपित्वा वाचं यच्छत (=मौनमाचरतः) आ नक्षत्रेभ्यः ॥

(अथ या पुमांसमेव सूतवती जीवपुत्रा च, तस्याः पुत्रं वध्वा अङ्के उपवेशयति।)

सोमे॑नादि॒त्या ब॒लिन॒स्
सोमे॑न पृथि॒वी दृ॒ढा ।
अथो॒ नक्ष॑त्राणाम् ए॒षाम्
उ॒पस्थे॒ सोम॒ आहि॑(हि)तः।

(एवमयं बालः तवोपस्थे उपविशतु) (५)

(तस्मै फलानि प्रयच्छति)

मन्त्रः⑥

(हे फलानि!) प्र स्वस्(=सूताः) स्थ॒:,
प्रेयं प्र॒जया॒ भुव॑ने शोचेष्ट(=सोषीष्ट, √सू) ।

(उत्तरे जपति)

इह" प्रिय"म् प्रज"या ते स"म् ऋध्यताम्
अस्मि"न् गृहे" गा"र्हपत्याय जागृहि
एना" प"त्या तनु"वं सं" सृजस्व
अ"धा जि"व्री विद"थम् आ" वदाथः

इ॒ह प्रि॒यं प्र॒जया॑ ते॒ समृ॑द्ध्यताम्,
अ॒स्मिन् गृ॒हे गार्ह॑पत्याय (भावाय) जागृहि (अतिथीनामग्नीनां च सेवया)।
ए॒ना पत्या॑ त॒न्वँ॑ सँ सृ॑ज॒स्वा-
ऽथा॒ जीव्रीं(=जीर्णा) वि॒दथ॒म्(=यज्ञं) आ वदासि (पौत्रादिभ्यः)।

सुमङ्गली"र् इयं" वधू"र्
इमाँ" समेत प"श्यत ।
सौ"भाग्यम् अस्यै" दत्वा"या"(=दत्वा)-
ऽथा"ऽऽस्तं (स्वस्वगृहाणि) वि" प"रेतन(=गच्छत) ।(२४)

तारादर्शनम्②

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशम् उपनिष्क्रम्योत्तराभ्यां (=ध्रुवक्षितिर् ध्रुवयोनिः) यथालिङ्गं (=तेनोत्तरस्याम् ऋचि सर्वेषां सप्तर्षीणां कृत्तिकादिनाम् अरून्धत्याश्च सहदर्शनम्) ध्रुवम् अरुन्धतीं च दर्शयति॥

(ध्रुवं दर्शयति)

ध्रु॒व-क्षि॑तिर् ध्रु॒व-योनि॑र्
ध्रु॒वम् अ॑सि ध्रु॒वत॑स् स्थि॒तम् ।
त्वन् नक्षत्राणां मे॒थ्य्*(=खलेवाली, खले धान्य-पेषण-स्थाने वाल्यन्ते वृषा इति)* असि॒

(अन्यत्र ध्रुवसम्बन्धे मेढीकृत इति शब्दः प्रयुज्यते पुराणेषु।)
स मां पाहि पृतन्य॒तः*(=योद्धुकामात्)* ।

(अरुन्धतीं दर्शयति। ६ कृत्तिकाः + अरुन्धती = ७ कृत्तिकाः सप्तऋषिपन्त्यः। अरुन्धती स्थिरा, शिष्टास् त्यक्ताः शङ्कया।)

स॒प्त॒ऋ॒षयः॑ प्रथ॒मां कृत्तिकानाम् अरुन्ध॒तीम् यद् ध्रु॒वताँ॒ ह नि॒न्युः। षट्कृत्तिकामुख्ययो॒गं वहंन्ति *(तस्याम्)*।
(वधूर्) इयम् अ॒स्माकम् एधत्व् अष्टमी ।*(२५)*

होमविशेषाः②

उपाकरण समापनयोः काण्डर्षीणां स्विष्टकृत्-स्थानीयः होमः⑤

(शिष्टाचारानुसारेण मध्याह्नात् परं)
अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धेषु *(शिष्येषु)* काण्ड-ऋषिभ्यो जुहोति,
सदसस्पतये, सावित्र्या,
ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा
उपहोमो *(= सांहितीभ्यो, याज्ञिकीभ्यो, वारुणीभ्यो, ब्रह्मणे स्वयंभुवे इति सुदर्शनसूरिः। हरदत्तस्तु जयादय इति।)*,
वेदाहुतीनाम् उपरिष्टात् सदसस्पतिम् इत्येके ३

######### ०८ सदसस्पतिमद्भुतम् प्रियमिन्द्रस्य

स"दसस्प"तिम् अ"द्भुतं
प्रिय"म् इ"न्द्रस्य का"म्यम् ।
सनिं" *(=दानरूपम्)* मेधा"म् अयासिषम् ६

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

होम-स्थाने तर्पणम् बहुधा क्रियते।
होमाङ्गत्वेनाध्ययनम् इच्छन्ति केचित्।

स्वयं प्रज्वलिते ऽग्नौ समिदाधानम्⑤

सर्वत्र स्वयं *(धमनादि पुरुषप्रयत्नमन्तरेण)* प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां *(=उद्दीप्यस्व जातवेदः, मा नो हिंसीः)* समिधावादध्यात् ५

उद्दी॑प्यस्व जातवेदो
ऽप॒घ्नन् निर्ऋ॑तिं॒ ममं ।
प॒शूँश् च॒ मह्य॒म् आ व॑ह॒
जीवंनञ् च॒ दिशों॑ दश ।*(२५)*

मा नों॑ हिँसीज् जातवेदो॒
गाम् अश्वं॒ पुरुष॒ञ् जगंत् ।
(परहवींष्य्) अबिंभ्र॒द्*(न्)* अग्न॒ आगंहि*(=आगच्छ)*,
श्रि॒या मा॒ परिंपातय ॥ (9)

स्थालीपाकः②

अथैनाम् आग्नेयेन स्थालीपाकेन *(वर ऋत्विग् इव)* याजयति *(अथेति वचनादेतस्यामव रात्र्यां स्थालीपाको भवति ।)*॥

पत्न्य् अवहन्ति *(व्रीहीन् यवान् वा नवान्। न तु श्रपणादिकमपि। पर्वसु पतिर् एवावहन्यात्।)* ॥

(शिष्टं स्थालीपाककर्मान्यत्रोक्तम्4। अत्र तु विवाहाङ्गत्वात् शम्या परिधय इति केचित्, नेत्यन्ये।)

योऽस्यापचितस् तस्मा ऋषभं ददाति *(वराय याजकेन न दक्षिणा वध्वा देयेति भावेन, तत्प्रतिनिधिः)*॥

ब्रह्मचर्यम् होमः समावेशनं च④

एतदहर् विजानीयाद् यदहर् भार्याम् आवहते *(विवाहाब्दिकम् अत्रोक्तम् इति हरदत्तः)* ७

त्रिरात्रमुभयोरधश् शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ८

तयोश् शय्यामन्तेरण दण्डो गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ॥

दण्डोत्थापनमन्त्रः②

तं *(दण्डं)* चतुर्थ्या ऽपररात्र *(=रात्रेस्तृतीयो भागः)* उत्तराभ्याम् *(="उदीर्ष्वात" इत्येताभ्यां)* उत्थाप्य, प्रक्षाल्य, निधाय,

उदीर्ष्वा"ऽतो विश्वावसो *(गन्धर्व)*
न"मसेडामहे त्वा ।
अन्या"म् इच्छ प्रफर्व्यँ*(=प्रथमवयसं)*
सञ्जायां" प"त्या सृज ।

उ"दीर्ष्व" *(=उद्गच्छ)* +अ"तः प"तिवती ह्येइ"षा"
विश्वा"वसुं न"मसा गीर्भि"र् ईळे ।
अन्या"म् इच्छ पितृष"दं व्यक्तां
स" ते भागो" जनु"षा त"स्य विद्धि ॥२१

उ॒दी॒र्ष्वात॒ः पतिंवती॒ ह्य् एंषा
वि॒श्वावंसुं॒ नमंसा गी॒र्भिर् ईंट्टे*(=याचे)* ।
अ॒न्याम् इंच्छ पितृ॒षदं॒ व्यंक्ताँ॒
स तें भा॒गो ज॒नुषा॒ तस्यं विद्धि ।

शेष-होम-मन्त्राः④

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा आहुतीर् *(=सप्त प्रधानाहुतीर्जुहोति "अग्ने प्रायश्चित्ते"इत्येवमाद्याः)* हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते।

अग्नें प्रायश्*(=विनाश)*-चित्ते॒*(=सन्धातः)*! त्वन् दे॒वानां॒ प्रायंश्चित्तिर् असि।
ब्राह्म॒णस् त्वां ना॒थ-कांमः॒ प्रपंद्ये॒।
याऽस्यां पंति॒घ्नी त॒नूः प्रंजा॒घ्नी पंशु॒घ्नी लंक्ष्मि॒घ्नी, जांर॒घ्नीम् अंस्यै॒ ताङ् कृंणोमि॒ स्वाहां ।*(२५)*

वायों प्रायश्चित्ते॒! त्वन् दे॒वानां॒ प्रायंश्चित्तिर् असि।
ब्राह्म॒णस् त्वां ना॒थ-कांमः॒ प्रपंद्ये॒।
याऽस्यां पंति॒घ्नी त॒नूः प्रंजा॒घ्नी पंशु॒घ्नी लंक्ष्मि॒घ्नी, जांर॒घ्नीम् अंस्यै॒ ताङ् कृंणोमि॒ स्वाहां ।*(२५)*

आदिंत्य प्रायश्चित्ते॒! त्वन् दे॒वानां॒ प्रायंश्चित्तिर् असि।
ब्राह्म॒णस् त्वां ना॒थ-कांमः॒ प्रपंद्ये॒।
याऽस्यां पंति॒घ्नी त॒नूः प्रंजा॒घ्नी पंशु॒घ्नी लंक्ष्मि॒घ्नी, जांर॒घ्नीम् अंस्यै॒ ताङ् कृंणोमि॒ स्वाहां ।*(२५)*

प्रजांपते प्रायश्चित्ते! त्वन् दे॒वानां॒ प्रायंश्चित्तिर् असि।
ब्राह्म॒णस् त्वां ना॒थ-कांम॒: प्रपंद्ये॒।
याऽस्यां पंति॒घ्नी त॒नूः प्रंजा॒घ्नी पंशु॒घ्नी लंक्ष्मि॒घ्नी, जांर॒घ्नीम् अंस्यै॒ ताङ् कृंणोमि॒ स्वाहां ।*(२५)*

प्र॒स॒वश्*(=अनुज्ञा)* चोंपया॒मश्*(=पृथिवी)* च॒

(इयं वा उपयामः इति श्रुतेः)
काटंश्*(=लिङ्गरूपरुद्रः)* चार्ण॒वश् चं
धर्ण॒सिश्*(=गृहं)* च॒ द्रविंणञ् च॒
भगंश् चा॒न्तरिंक्षञ् च॒
सिन्धुंश् च समु॒द्रश् च॒
सरंस्वाँश् च वि॒श्वव्यंचाश् च॒
ते यं द्वि॒ष्मो यश्चं नो॒ द्वेष्टि॒, तमेंषा॒ञ् जम्भें*(=दन्ते)* दद्ध्म॒स् स्वाहां ।

(वसन्तादीनां षण्णामृतूनां द्वौद्वौ मासौ-)

मधुंश्च॒ माधंवश्च
शु॒क्रश्च॒ शुचिंश्च॒
नभंश्च नभ॒स्यंश् च॒
+इ॒षश् चो॒र्जश्च॒
सहंश् च सह॒स्यंश् च॒
तपंश् च तप॒स्यंश् च॒
ते यं द्वि॒ष्मो यश्चं नो॒ द्वेष्टि॒ तमेंषा॒ञ् जम्भें*(=दन्ते)* दद्ध्म॒स् स्वाहां ।

चि॒त्तञ् च॒ चित्ति॒श् चा+
ऽकूं॒त॒ञ्*(=अभिप्रेतम्)* चाकूंति॒श्*(=अभिप्रायः)* च
+अधींत॒ञ् चाधींतिश्च॒
विज्ञांतञ्च वि॒ज्ञानंञ्च॒
नामं च॒ क्रतुंश्*(=आकृतिः)* च॒
दर्शंश्च पू॒र्णमांसश्च॒
ते यं द्वि॒ष्मो यश्चं नो॒ द्वेष्टि॒ तमेंषा॒ञ् जम्भें*(=दन्ते)* दद्ध्म॒स् स्वाहां ।

वध्वाश् शिरस्य् आज्यशेषानयनम्⑤

भूस् स्वाहा॒, भुव॒स् स्वाहा॒, सुव॒स् स्वाहौँ स्वाहां ॥ (10)

(भूरादयः त्रयो लोकाः । ओमिति ब्रह्म ॥)

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डमन्त्र व्याख्याने दशमः खण्डः

परस्परवीक्षणम्⑤

परिषेचनान्तं कृत्वा, अपरेणाग्निं प्राचीम् उपवेश्य तस्याश् शिरस्याज्यशेषाद् व्याहृतिभिर् ओङ्कारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां *(="अपश्यं त्वे"त्येताभ्यां)* यथालिङ्गं *(=पूर्वया वधूः उत्तरया वरः)* मिथस्समीक्ष्य,

(वधूर् वरं समीक्षते)

अपंश्यन् त्वा॒ मनंसा॒ चेकिंतानं॒*(=जानन्तं)*
तपंसो जा॒तं तपंसो॒ विभूंतम् ।
इ॒ह प्र॒जाम् इ॒ह र॒यिँ ररांणः॒
प्रजांयस्व प्र॒जयां पुत्रकाम ।

(वरो वधूम् ईक्षते)

अपंश्यन् त्वा॒ मनंसा॒ दीध्यांनाँ॒ *(=ध्यायन्तीं)*
स्वायां त॒नूँ*(न्वां)* ऋ॒त्विये॒ *(काले)* नाथंमानाम् ।
उप॒ माम् *(सम्भोगकाले)* उ॒च्चा युंव॒तिर् बुभूंयाः॒ *(=अनुभूयाः)*
प्रजांयस्व प्र॒जयां पुत्रकामे ।*(४)*

उत्तरया *(="समञ्जन्त्वि"त्येतया)* ऽज्यशेषेण हृदयदेशौ संमृज्य,

---

(उत्तरयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ समनक्ति)

स"मञ्जन्तु वि"श्वे देवाः"
स"मा"पो हृ"दयानि नौ ।
सं" मातरि"श्वा सं" धाता"
स"मु दे"ष्ट्री*(=दात्री [फलानाम्])* दधातु नौ ॥

समंञ्जन्तु॒ विश्वे॑ दे॒वास्
समापो॒ हृदंयानि नौ ।
सं मांत॒रिश्वा॒ सं धा॒ता
समु॒ देष्ट्रीं*(=सरस्वती)* दिदेष्टु नौ ।*(२५)*

अथ जपः⑤

उत्तरास् तिस्रो *(="प्रजापते तन्व"मित्याद्याः)* जपित्वा,

प्रजांपते त॒न्वं मे जुषस्व॒
त्वष्टंर् दे॒वेभिंस् स॒हसा॒म*(न= सममान)* इंन्द्र ।
विश्वैं॑र् दे॒वै रा॒तिभिंस् सँ ररा॒णः
पुँ॒सां बंहू॒नां मा॒तरंस् स्याम ।*(२४)*

(गृहप्रवेशे -)

आ" नः प्रजा"ञ् जनयतु प्रजा"पतिर्
आजरसा"य *(स्नेहाय)* स"मनक्त्व् अर्यमा" ।
अ"-दुर्-मङ्गलीः पतिलोक"म् आ" विश
श"न् नो भव द्विप"दे श"ञ् च"तुष्पदे ।

तां" पूषञ् छिव"तमाम् ए"रयस्व
य"स्यां बी"जं मनुष्या॒ व"पन्ति ।
या" न ऊरू" उशती"*(=कामयमाना)* विस्र"*(श्र)*यातै*(=विश्लिष्टौ कुर्यात्)*
य"स्याम् उश"न्तः*(=कामयमानाः)* प्र"हरेम शे"फम् ॥*(५)* (11)

शेषं *(="आरोहोरु"मित्यादि)* समावेशने जपेत् ॥

(अन्तरात्मन्!) आरोंहो॒रुम् उपंबर्हस्व बा॒हुं
परिंष्वजस्व जा॒यां सुंमन॒स्यमांनः *(=प्रीयमाणः)* ।
तस्यां पुष्यतं मिथु॒नौ सयौंनी (=सङ्गतोपस्थौ)
ब॒ह्वीं प्र॒जां ज॒नयंन्तौ॒ सरेंतसा ।

आ॒र्द्रया*(आज्याक्तया)*ऽरंण्या॒ *(अग्निम्)* यत्रा*(था)*ऽमंन्थ॒त्,
(तथा) पुरुंषं॒ *(गर्भम्)* पुरुंषेण *(शेफेन)* श॒क्रः ।

तद् एतौ मिंथुनौ सयोंनी *(=सङ्गतोपस्थौ)*
प्रजयाऽमृतेंनेह गंच्छतम् ।

अन्यो वैनाम् अभिमन्त्रयेत *(अत्र सुदर्शनाचार्यः - इदं च "अहं गर्भमदधाम्" इत्यादि लिङ्गविरोधेऽपि श्रुतेर्बलीयस्त्वा)*११

अहं गर्भम् अदंधाम् ओषंधीष्व्
अहं विश्वेंषु भुवंनेष्व् अन्तः ।
अहं प्रजा अंजनयं पितृणाम्
अहं जनिंभ्यो *(=जन्याः = वध्वाः)* अपरीषुं *(=पश्चात्कालस्नुषासु)* पुत्रान् ।*(५)*

पुत्रिणेमा कुंमारिणा विश्वम् आयुर् व्यंश्नुतम् ।
उभा हिरंण्य-पेशसा*(=रूपौ)* वीति*(=हविर्)*होंत्रा कृतद्वंसू (=कृतवसू)।

दशस्यन्त्वा *(=दशस्यन्तौ =दातारौ)* ऽमृतांय कँ (पादपूरणे) श*(स)*म् ऊधों
रोमशँ हंथो*(=श्लिष्टं कुरुतम्)* देवेषुं कृणुतो दुवः (=परिचरणम्)।*(४)*

(भावयव्यस्य राज्ञो भार्याम् भावयव्यानीमिन्द्रः पत्युस्सखा परिहसन् उवाच उपभोगयोग्या त्वं न भवसि रोमाणि ते नोत्पन्नानीति । सा तमब्रवीत्- उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः । सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारिणामिवाविका इति ॥)

---

1. ../../../../../../../../../vedAH_Rk/static/shAkalam/saMhitA/vishvAsa-prastutiH/10/AdityaH/Rk/raibhy_AsId_anudeyI

2. ../../../../../../../../../vedAH_Rk/static/shAkalam/saMhitA/vishvAsa-prastutiH/10/AdityaH/Rk/raibhy_AsId_anudeyI

3. ../../../../../../../../../vedAH_Rk/static/shAkalam/saMhitA/vishvAsa-prastutiH/10/AdityaH/Rk/raibhy_AsId_anudeyI

4. sthAlIpAka

क्षिप्रसुवनम्①

क्षिप्रँ सुवनम् ।

अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसम् उदकम् आहृत्य, पत्तस् *(=पादयोः)* तूर्यन्तीं *(=ओषधिविशेषं)* निधाय, मूर्धञ् +शोष्यन्तीम् उत्तरेण यजुषा*(आभिष्ट्वाहं दशभिरभिमृशामि)* ऽऽभिमृश्य+, एताभिर् अद्भिरुत्तराभिर्*(यथैव सोमः पवते)* अवोक्षेत् ॥

(अङ्गुलीभिर्) आ॒भिष् ट्वा॒ ऽहं द॒शभिर् अ॒भिमृ॑शामि॒ - दश॒मास्या॑य॒ सूत॑वे ।*(२४)*

मन्त्रः⑥

- यथै॒व सोमः॒ पव॑ते॒ यथा॑ समु॒द्र एज॑ति ।
  ए॒वन्ते गर्भ॒ एज॑तु स॒ह ज॒रायु॑णा नि॒ष्क्रम्य॒ प्रति॑तिष्ठतु ।
  आयु॑षि ब्रह्मवर्च॒सि य॒शसिं वी॒र्येऽन्नाद्यें ।

यथै॒व सोमः॒ पव॑ते॒, यथा॑ समु॒द्र एज॑ति*(=कम्पते)*,
ए॒वन्ते गर्भ॒ एज॑तु।
स॒ह ज॒रायु॑णा*(=गर्भवेष्टनेन)* नि॒ष्क्रम्य॒ प्रति॑तिष्ठतु - आयु॑षि ब्रह्मवर्च॒सि य॒शसिं ।

दश॒ मासा॒ञ् छशं॑यानो
धा॒त्रा हि तथा॑ कृ॒तम् ।
ऐतु॒ गर्भो॒ अक्षि॑तो
जी॒वो जीव॑न्त्याः ।

आ॒यमं॑नीर् यमयत॒ गर्भ॒म्
आपो॑ देवी॒स् सर॑स्वतीः ।
ऐतु॒ गर्भो॒ अक्षि॑तो
जी॒वो जीव॑न्त्याः ।

(उत्तराभिस् तिसृभिः ऋग्भिः "यथैव सोमः पवत" इत्येताभिः प्रतिमन्त्रम् अवोक्षणम् ॥)

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study. Long term goal (https://rebrand.ly/dg-archive) is to save texts to last for millennia into the coming post-electronic/ industrial age.

The texts may be presented as

- audio files (eg: MahAbhArata audio book project),
- as web pages (eg. Apastamba-gRhya-sUtra, Apastamba-dharma-sUtra, EkAgnikANDa commentary, manu-smRti, raghuvaMsha, more kalpa-texts, tattva-texts, universal subhAShita DB),
- as dictionaries (eg: stardict)
- ebooks distributed on various platforms - (eg: vishvasa.github.io/book-pub, amazon, google play - SVK SVT का). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.) You may subscribe to mail-streams for past and future announcements (dg, hv, san).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था - अजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च, हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते।
तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थ-सङ्कलन-केन्द्रम् इति वक्तुम् अलम्। दूरोद्देशस् तु (https://rebrand.ly/dg-archive) आधुनिक-शिला-तैल-युगात् परम् अपि सहस्राधिक-वर्षाणि यावद् ग्रन्थ-रक्षा।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा महाभारतपारायणप्रसारणे), जाल-क्षेत्र-पृष्ठैर् वा (यथा विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाग्निकाण्डटीका), शब्द-कोशैर् वाऽपि (stardict)। इमे ऽस्मत्-पक्षतो मुक्त-रीत्या प्रसार्यन्ते। सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहास-पुराणानि, कल्प-वेदाङ्ग-ग्रन्थाश् चेति।

Contribution, contact③

अस्मत्-सम्पर्को जालसुलभः (Contact website) - https://rebrand.ly/dyuganga । Serious volunteering, donations and sponsorship are welcome (use contact page on our website) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.

वन्दनीय-वन्दना②

(अनेनोद्यमेन नैषां महतां साक्षात् सम्बन्ध ऊह्यः ।)

इञ्जिमेडु-यति-सिंह-**रक्षितो**
राजगोप--बुध-गोप-**चारितः**।

सिंह-लक्ष्म-नर-नाम-भाग् **बभौ**
दिव्य-सूक्ति-वन-मार्ग-**नायकः**॥

यद्-आचार-स्वभावाभ्यां
"ज्ञेयम् अस्त्य् अत्र वैष्णवे"।
इति निष्कर्ष-जिज्ञासे,
नौमि तं श्री-नृसिंहकम्॥

Table of Contents

ॐ 9
१६-वर्षे गोदानम् 10
आग्रयणम् 11
ईशानबलिः 12
कालः 12
कर्म 12
देवतावहनम् 12
होमः 12
हवनम् 12
उपस्थानम् 13
गोरक्षणम् 14
क्षेत्रस्य पतेर् उपस्थानम् 14
भोजनादिकम् 14
मैथुनम् 15
यजुर्वेद-व्रतानि 16
परिचयः 16
काण्डोपकरणे 16
उपाकरणम् 16
०८ सदसस्पतिमद्भुतम् प्रियमिन्द्रस्य 16
उत्सर्गः 17
अवगाहः, प्राणायामः 17
मन्त्राः 17
०६ दधिक्राव्णो अकारिषं 17
आपो हि ष्ठा 18
वारुण्यः 18
हिरण्यवर्णाश् शुचयः 18
तर्पणम् 21
अध्ययनम् 22
दूर्वारोपणम्, अवगाहः, धावनम्, समापनम् 22
अन्न-प्राशनम् 23
अर्थसिद्धिः 24
अर्थप्राप्तिसाधारणे 24
वरवशीकरणम् 24
भिक्षणम् 24
०८ स्योना पृथिवि 24
संवादः 25
क्रोधवारणम् 25
परमैथुनवारनम् 25

भृत्यरक्षा 25
औपासनम् 26
अग्निः 26
अनुगते 26
प्रयाणे 26
होमः 26
चौलम् 27
चोदनम् 27
कर्म 27
केशेषु सीमाकल्पनम् 27
दिग्वपनम् 27
शिरस उन्दनम् 27
प्रवपनम् 28
क्षुर-शोधन-मन्त्रणम् 28
केश-दर्भ-निक्षेपः 28
क्षुरविश्रान्तिः 28
वरदानम् 29
चिकित्सा 30
श्वग्रहः 30
शङ्खी 30
यक्ष्मनिवारणम् 30
दिग्वपनम् 31
शिरस उन्दनम् 31
प्रवपनम् 31
क्षुर-शोधन-मन्त्रणम् 31
केश-दर्भ-निक्षेपः 32
गृहम् 33
निर्माणम् 33
स्थूणावधानम् 33
०२ स्योना पृथिवि 33
मन्त्रः - द्वारस्थूणामन्त्रणम् 33
वंशाधानम् 34
सिद्धागाराभिमन्त्रणम् 34
प्रवेशविधिः 34
अग्निस्थापनम् 34
उद्दीपनम् 34
अगारप्रतिपादनम् 34
प्रतिष्ठापनम् 34
उदधानायतनम् 35
उदधानप्रतिष्ठा 35
उदकुम्भानयनम् 35

होमः 35
२१ अमीवहा वास्तोष्पते 36
उदकुम्भेन परिषेचनम् 36
अग्न्यन्तरानयनम् 36
ब्राह्मणभोजनम् 36
हेमन्तप्रत्यवरोहणम् 37
संवेशनमन्त्राः 37
०८ स्योना पृथिवि 37
होमविशेषाः 38
उपाकरण समापनयोः काण्डर्षीणां स्विष्टकृत्-स्थानीयः होमः 38
स्वयं प्रज्वलिते ऽग्नौ समिदाधानम् 38
जातकर्म 39
अभिमर्शनम् 39
उपस्थ आधानम् 40
अभिमन्त्रणम् 40
मूर्धन्यवघ्राणम् 40
दक्षिणकर्णे-जपः 40
मधु-घृत-प्राशनम् 40
स्नापनम् 41
प्रतिज्ञा 41
शान्तिवचनम् 41
अवर्तिनिवारणम् 41
सूर्यग्रहणमोक्षनिदर्शनम् 41
दधि-घृत-प्राशनम् 42
मातुर् उपस्थ आधानम् 42
दक्षिणे स्तने प्रतिधाप्य 42
पृथिव्या अभिमर्शः 42
संविष्टस्याभिमर्शनम् 42
उदकुम्भनिधानम् 43
सूतकहोमः 43
प्रवासाद् एत्य 44
प्रवासादेत्य जातकर्म 44
कर्णे जपः 44
कुमार्या अभिमन्त्रणम् 45
नाम 46
उचितनामानि 46
स्त्रियां 46
पुंसि 46
कालः 46
विधिः 46
पाकयज्ञः 47

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः 47
प्रायश्चित्तानि 48
फलादिपातः 48
अद्भुतदर्शनम् 48
पुंसुवनम् 49
पुंसवनम् 49
क्षिप्र-पुंसवनम् 49
मन्त्रः 49
अवोक्षणमन्त्रः 49
जरायुपतने ऽवोक्षणम् 50
सीमन्तोन्नयनम् 51
सीमन्तोन्नयनम् 51
होमः 51
सीमन्तोन्नयनम् 52
वीणागानम् 52
समिदाधानम् 53
परिमार्जनम् 53
समिदाधानम् 53
सर्पबलिः 55
उपक्रमः 55
किंशुकहोमः 55
समिद्धोमः 55
मन्त्राः 55
आज्याहुतिः 55
उत्तराङ्गम् 56
बलिनिर्वापः 56
बलिहरण-सङ्कल्पः 56
प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रौ 56
उपस्थानमन्त्राः 57
मन्त्रः 57
व्रतम् 60
अनुकल्पः 60
अवसानम् 60
स्रोतांसि 60
क्रियाः 62
अष्टका 62
पूर्वेद्युः सायम् औपकार्यम् 62
सप्तम्यां रात्राव् अपूप-होमः 62
गवालम्भः 62
श्वोभूते वपाहोममन्त्रः 62
मांसौदनमुत्तराभिः 62

पिष्टान्नम् उत्तरया जुहोति 63
आज्याहुतीरुत्तराः 63
दध्यञ्जलिहोमः 64
अन्वष्टका 64
मासिश्राद्धम् 64
होममन्त्राः 64
अन्नाहुतिः 64
पित्रे 64
पितामहाय 65
प्रपितामहाय 65
अन्येभ्यः 65
आज्याहुतयः 65
अभिमर्शः कर्त्रा 66
भोक्तृ-स्पर्शनम् 66
पिण्डदानम् 66
उत्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्दत्वा 67
उत्तरैरुपस्थानम् 67
उभयान् पिण्डान् परिषिञ्चति 67
शेष-प्राशनम् 67
स्नातकव्रतानि 69
होमः, क्षौरम् 69
मेखलात्यागः 69
स्नानं दन्तधावनं च 69
होमः 69
स्थालीपाकः 71
विधिः 71
पार्वणम् 71
कर्मान्तरम् 71
क्रमः 71
तर्पणम् 72
उपनयनम् 73
कालः 73
प्राक्तन-कर्माणि 73
दिग्वपनम् 73
शिरस उन्दनम् 73
प्रवपनम् 73
क्षुर-शोधन-मन्त्रणम् 74
केश-दर्भ-निक्षेपः 74
यज्ञोपवीतधारणम् 74
समिद्-होमः अश्मन्य् आस्थापनं च 75
वास्त्रादिधापनम् 75
वासोऽभिमन्त्रणम् 75

वासः-परिधापनम् 75
मौञ्जी 76
अजिनमन्त्रः 76
११ मित्रस्य चक्षुर्धरुणम् 76
अवस्थापनादि 76
अवस्थापनम् 76
प्रोक्षणम् 77
हस्तग्रहणम् 77
परिदानम् 77
उपनयनम् 78
आचार्य-कुमारयोः प्रश्न-प्रतिवचने । 78
सम्भाषणम् 78
प्रधानहोमः 79
०२ इममग्न आयुषे 79
१६ त्वमग्ने अयाऽस्यया 80
मन्त्रोपदेशः 80
पादशः 81
अर्धशः पूर्णश्च 81
पुनः पूर्णोच्यते कैश्चित् 81
ओष्ठोपस्पर्शनम् 82
कर्णोपस्पर्शनम् 82
दण्ड-ग्रहणम् 82
व्रतसङ्कल्पः कुमारेण 82
वरदानम् 83
उत्थापनमन्त्रः 83
आदित्योपस्थानम् 83
हस्त-ग्रहण-मन्त्रः 83
व्रतम् 83
समिदाधानम् 84
परिमार्जनम् 84
समिदाधानम् 84
प्रतिज्ञाः, स्वीकृतिः 85
संशासनम् 85
भिक्षा 85
वासस आदानम् 85
नियमान्तरपालने व्यवस्था 86
वैश्वदेवम् 87
होममन्त्राः 87
बलिहरणमन्त्राः 87
धर्मसूत्रोक्तांशाः 87
वैश्वदेवम् 87
चोदनम्, फलम् 87

व्रतग्रहणम् 87
विधिः 88
आतिथ्यम् 89
विवाहः 90
कालः 90
०३ ०१ मघाभिर्गावो गृह्यन्ते 90
कन्या-चयनम् 90
विधिः - 90
कन्यालाभः- 91
सुहृत्-प्रेषणम् 91
वरपूजा 91
कन्या-प्रतिपादनम् 91
स्वयं दृष्ट्वा 91
अवयवशः समीक्षणम् 91
भ्रुवोरन्तरे सम्मार्जनम् 92
कन्यावियोगकाले बन्धुजनस्य रोदने जपः 92
स्नापनम्, अहतवस्त्रधारणं, योक्त्रसन्नहनं च । 92
स्नपन-जलाऽऽनयनम् 92
वध्वाः शिरसि दर्भेण्वनिधानम् 92
स्नानम् 93
अहतस्य वाससः परिधानम् 93
योक्त्रबन्धनम् 94
अग्निसाधनम् 94
होमः 94
अग्निम् प्रति नयनम् 94
आज्यभागान्ते उत्तराभ्यामभिमन्त्रणम् 94
पाणिग्रहणम् 94
पाणिग्रहणम् 94
सप्तपदीगमनम् 95
प्रधानहोमः 96
षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः 96
मन्त्रः 96
१४ त्वन्नो अग्ने 97
अश्मारोहणम्, लाजहोमाः 97
अश्मानमास्थापयति 98
लाजहोमः 98
प्रदक्षिणमन्त्राः 98
अश्मानमास्थापयति 98
द्वितीयो लाजहोमः 98
अश्मानमास्थापयति 99
तृतीयो लाजहोमः 99
प्रदक्षिणमन्त्राः 99

अश्मानमास्थापयति 100
वैवाहिकाग्नेर्नित्यधारणम् । 100
योक्त्रविमोकः, वध्वाः स्वगृहं प्रति नयनम् । 100
योक्त्रं विमुञ्चति 100
अनुगतस्यौपासनाग्नेस् समाधानमन्त्रः 101
युग्ययोः योजनप्रकारः 101
प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी 101
वाहाव् उत्तराभ्यां युनक्ति 101
आरोहन्तीम् उत्तराभिर् अभिमन्त्रयते 101
सूत्रे वर्त्मनोर् व्यवस्तृणाति 102
विशेष-स्थानातिक्रमणम् 102
तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः 102
श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः 103
क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः 103
नद्याद्यतिक्रमे जपः 103
गृहप्रवेशः 104
औपासने त्रयोदश होममन्त्राः 104
मन्त्रः 105
उपवेषनम् 105
मन्त्रः 106
तारादर्शनम् 106
होमविशेषाः 107
उपाकरण समापनयोः काण्डर्षीणां स्विष्टकृत्-स्थानीयः होमः 107
स्वयं प्रज्वलिते ऽग्नौ समिदाधानम् 107
स्थालीपाकः 107
ब्रह्मचर्यम् होमः समावेशनं च 108
दण्डोत्थापनमन्त्रः 108
शेष-होम-मन्त्राः 108
वध्वाश् शिरस्य् आज्यशेषानयनम् 109
परस्परवीक्षणम् 109
अथ जपः 110
क्षिप्रसुवनम् 112
मन्त्रः 112
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा 113
Goals ध्येयानि 113
संस्कृतानुवादः 113
Contribution, contact 113
वन्दनीय-वन्दना 113